

Frihed for Lægene!

*Analyse av Stortingets forhandlinger om lov om forandring i
kvaksalverlovgivningen, 1862–1871.*

Jan Gulbrandsen

Masteroppgave i idéhistorie

Veileder Espen Schanning

Institutt for filosofi, idé- og kunsthistorie og klassiske språk

UNIVERSITETET I OSLO

Høst 2009

Sammendrag

I 1871 vedtok det norske Storting «Lov om forandring i Kvaksalverlovgivningen» som innebar en revisjon av kvaksalverforordningen av 1794. Utgangspunktet for revisjonen var et forslag fra sentrale bondeledere i 1862 om å oppheve lovgivningen på feltet. Resultatet ble en langvarig kamp mellom grupper innad på Stortinget om hva slags lov man skulle ha, og som endte med en sterkt liberalisert lov som med visse begrensninger ga alle mulighet til å behandle syke med visse begrensninger. Dette kan sees som et brudd med en helsepolitikk som i stor grad gikk i retning av å styrke det offentliges inngrep i spørsmål knyttet til folks helse.

Ved å gå inn i de aktuelle lovforhandlingene viser jeg at de ideer som uttrykkes der kan ha vært medvirkende til utfallet av lovforhandlingene. Jeg tar utgangspunkt i stortingsrepresentantenes holdninger til aktørene på helsefeltet, både de embetsutdannede legene, samt de uautoriserte folkelige behandlerne - «kvaksalverne» – på offisielt språk. I tillegg forsøker jeg å se hvordan tidens ideologiske språk har vært med på å påvirke forhandlingene.

Ved å ta utgangspunkt i å se kampen om loven som uttrykk for en hegemonikamp mellom to kulturer – embetsstanden og opposisjonen – søker jeg å vise hvordan de to kulturene besitter hver sine motstridende oppfatninger av aktørene på feltet, samt ulike begrep om frihet og liberalisme, og hvordan disse ideene kommer til anvendelse i en politisk debatt.

Forord

Takk til Rakel for støtte og lesehjelp! Du er fantastisk!

Takk til Jonas! Nå skal vi bygge lego!

Takk til Rune for grafisk hjelp!

Takk til mamma og pappa for mat og oppfartning på hytta!

Takk til Espen Schaanning for oppmuntring og veiledning!

Oslo 15.11.2009

Jan Gulbrandsen

Innholdsfortegnelse

Sammendrag	III
Forord	V
 Del I	 1
1. Innledning	1
Emne og problemstilling	2
Avgrensninger	2
Refleksjon over metode	6
Begrepsavklaringer	7
Disposisjon	10
 2. Historisk bakgrunn	 11
Politisk kontekst	11
Oppsummering	19
 3. Skolemedisin og folkemedisin	 21
Medisin og helsevesen	21
Folkemedisin og kvakksalveri	27
Oppsummering	30
 Del II	 31
Saksgangen i kvakksalverforhandlingene	31
 4. Synet på kvakksalveren	 35
Kvakksalveriets negative side	35
De gode hjelperne	41
Oppsummering	46

5. Synet på legen.	48
Legenes holdninger.	48
Tilgjengelighet og pris	51
Legevitenskapens rolle	53
Oppsummering.	55
6. Individets frihet.	57
Tyendeparagrafen	57
Individets frihet.	59
Opplysning	60
Oppsummering.	64
7. Samfunnets sak. næringsfrihet.	66
Til samfunnets beste.	66
Fri legevirkksomhet	68
Oppsummering.	72
8. Avslutning	74
Bibliografi.	75
Primærkilder	75
Sekundærlitteratur	76
Tillegg – appendix.	79

Del I

1. Innledning

Legens rolle i samfunnet er hele tiden i forandring. Det samme gjelder de aktørene som befinner seg på legevitenskapens utside, men som likevel, med mer eller mindre hell, forsøker å tilby tjenester som til en viss grad konkurrerer med legens. Denne oppgaven tar utgangspunkt i debatter som fant sted i Norge mellom 1862 og 1871, nærmere bestemt Stortingets forhandlinger knyttet til revisjonen av forordningen av 5. september 1794 «ang. Straf for Quaksalvere, hvilke under Navn av Kloge Mænd eller Qvinder, paatage sig at helbrede Sygdomme iblandt Almuen, uagtet de ere aldeles ukyndige i Lægekunsten». Gjennom disse debattene ønsker jeg å kaste lys over hvordan stortingsrepresentantene tenkte om spørsmål knyttet til helsens ivaretagelse i samfunnet.

I dag vet «alle» at når man blir syk, går man til legen. Man får utskrevet medisin eller behandling som er nøye utprøvd på vitenskapens objektive grunnlag. For de fleste mennesker i dag er dette den enkle oppskriften ved sykdom, men det har ikke alltid vært slik. I tidligere tider var kvakksalverne, eller *de kloge* som de ofte ble kalt på folkemunne, vel så ofte brukt i kampen mot sykdom. Til tross for folkemedisinernes den gang ytterst nødvendige bidrag til folkets helse, har de folkemedisinens behandlere vært en torn i øyet på universitetsmedisinerne i århundrer, med påfølgende restriksjoner i lover og forordninger. Kvakksalverforordningen av 1794 var gjeldende norsk lov på midten av 1800-tallet, men i realiteten var den en sovende paragraf, som ble vekket til live en sjelden gang. Loven skapte misnøye; mange mente den var for streng og ønsket den fjernet eller liberalisert.

Mitt utgangspunkt for å gjøre en idehistorisk undersøkelse av forhandlingene om kvakksalverloven er grunnet i en interesse for spørsmålet om helsens organisering i samfunnet. Da saker som angår helsen kan sies å være mer enn det som omfattes av det offentlige helsevesen var det naturlig å oppsøke materiale som omhandler et emne som i større grad befinner seg på det man kan kalle helsevesenets utside, det som i dag omfattes av termen «alternativ medisin». Kvakksalveriet – innbefattet alle former for uautorisert praksis – står i et gråsoneforhold til den etablerte medisinen. I arbeidet med reguleringen av denne gråsonen, som en lov som kvakksalverloven må sies å være en del av, oppstår problemstillinger som forholdet mellom statens ansvar og den enkeltes frihet, og hvilken regulering som er best egnet til å frembringe de beste helsetjenestene.

Emne og problemstilling

Det offentlige helsevesens tilblivelse beskrives gjerne som en strømlinjet utvikling, fra en tilstand av legemangel og kaos, til en tilstand med stadig bedre helsemessige tilbud. Sunnhetsloven av 1860 er et eksempel på en regulering som faller inn i et slikt rettløp. Kvakksalverloven kan også ved første øyekast synes som nok en sten i samfunnets vallsverk mot sykdom og elendighet. Men sannheten er at lovens revisjon ikke innebar nok en innstramning, men i realiteten førte med seg en oppsiktsvekkende liberalistisk lovtekst, som gjorde det mulig for enhver å ta «syge i kur» i en slik utstrekning at vedkommende kunne ha det som inntektskilde eller næringsvei.

Kvakksalverloven av 1871 representerer i denne sammenhengen et brudd med en helsepolitisk tendens i retning av å styrke statens virkemidler til å kontrollere og oppdra almuen. Det spørsmål jeg ønsker å stille er hvordan det var mulig for opposisjonen å vinne fram med en liberalisering av loven, til tross for at den var stikk i strid med embetsstandens vilje, i en tid der embetsstanden er blitt holdt for å være den herskende klasse. Gjennom å følge saksgangen vil jeg se hvordan tidens ideologiske språk har vært med på å påvirke forhandlingene. I tillegg ønsker jeg å se om forhandlingene kan bidra til å kaste nytt lys over de holdninger man hadde til aktørene og deres virksomheter, og igjen om dette kan sees som uttrykk for kulturforskjeller. Skolemedisinen, folkemedisinen, eller kvakksalveriet, i seg selv er således ikke tema for oppgaven. Jeg er ute etter å se hvordan holdninger til disse disiplinene og aktørene brukes i en politisk debatt og resulterer i et politisk resultat.

I fremstillingen har jeg valgt å konsentrere meg om det som kan sees som to problemområder. Det første tar utgangspunkt i holdningene til aktørene som var gjenstand for kvakksalverlovens bestemmelser, utøverne av ikke-akademisk medisin. Jeg ønsker å se hvordan representantene tenker om disse menneskene og deres virksomhet, i første rekke for å se hva som forklarer at man valgte å liberalisere loven så vidt som man gjorde. Det er også et spørsmål hvilke holdninger man hadde til legestanden og den akademiske medisinen, for å se om det der finnes tilsvarende negative holdninger som kan forklare en liberalisering. Det siste punktet tar utgangspunkt i det ideologiske, eller prinsipielle grunnlaget for loven, og dreier seg om hvilken rolle tidens ideer om frihet spilte i forhandlingene. Gjennom disse problemområdene ønsker jeg å trekke noen slutninger om hvordan man tenkte om disse sentrale helsemessige problemstillingene i en fase i historien som har vært avgjørende for organiseringen av vårt helsevesen.

Avgrensninger

Kilder

Tekstmessig har jeg tatt utgangspunkt i et, relativt sett, begrenset utvalg av primærkilder. Det dreier seg om referater fra forhandlinger i det norske Storting gjennom et knapt tiår, fra 1863 til 1871. Jeg har også med alle de politiske dokumentene som er inkludert i saksbehandlingene,

nærmere bestemt innstillinger, proposisjoner og private lovforslag. Som vedlegg har jeg inkludert alle de forskjellige lovforslag som ble foreslått eller vedtatt i disse dokumentene. Forøvrig er en kort gjennomgang av saksgangen og de viktigste konfliktlinjene er skissert i del I. Utover dette har jeg tatt for meg et begrenset utvalg av tidens litteratur om hygiene og sunnhetspleie. Det kunne vært en mulighet å utvide tekstoffanget til å spore en bredere debatt om kvakksalverloven, men dette ville sprengt rammene for en masteroppgave.

Bruken av politiske debatter og forhandlinger som kilder i en idéhistoriske studie er ikke uproblematisk. For det første er ikke kildene i seg selv et verk, og kan heller ikke studeres som dette. Kildene må snarere sees som en mengde fragmenter, der hvert bidrag er et enkeltelement – enkeltutsagn fra en mengde forskjellige posisjoner. Samtidig må de forstås innenfor den rammen de er avsagt innenfor. Hvert innlegg har en funksjon i form av at det er ment å på en eller annen måte opplyse og overtale den andre part. Slik oppstår ofte en form for dialog, selv om denne gjerne framstår svært polarisert. Der noen skjønnmaler, vil motparten svartmale det samme. Vi må forstå debattene som et spill mellom parter der retoriske grep er en del av hverdagen. Det å overbevise de andre, for dermed å vinne gjennomslag for sitt syn, blir en sentral del av de enkelte innleggene. I motsetning til andre debatter er det også slik at resultatet av forhandlingene i Stortinget faktisk kan få dyptgående og umiddelbare konsekvenser.

Et av problemene som oppstår er faren for å i for stor grad se for seg debatten som uttrykk for to motposisjoner, der representantene på hver side tenker med ett hode og taler med en tunge. Rent metodisk kan det være fruktbart å se hva som kan sies generelt om den ene parten i forhold til den andre, men vi må likevel huske at det dreier seg om enkeltmennesker som hver ser saken fra sitt eget perspektiv. Særlig kan dette være viktig å huske på for oss som er vant til en partipolitisk virkelighet der man ofte ser representantene underlagt partipisken. Gjennom det meste av 1800-tallet var idealet at de valgte representantene ikke skulle bindes til noe flertallssyn. Representantene skulle være frie og ubundne i sitt politiske virke. Dette mangfoldet av posisjoner har likevel den fordel at de gjenspeiler et meningsmangfold, både at folk hadde ulike meninger og syn på de samme temaer, men også at det rent idéhistorisk finnes flere parallelle strømninger. De ulike standpunktene og posisjonene er i sin tur del av diskurser i samtiden. Diskurser, som er med på å sette grenser for hva det var mulig å si, og hva det var mulig å mene, samtidig som den språklige konteksten satte grensene for begrepsmangfoldet.

Ved henvisning til stortingsforhandlinger i fotnoter er Odelstinget og Lagtinget forkortet til henholdsvis OT og LT, etterfulgt av årstall og sidetall.

Tidsavgrensning

De konkrete primærkildene er som nevnt begrenset til en tidsperiode på snaue ti år, men for å spore det idégrunnlag forhandlingene bygger på vil det være naturlig å trekke linjene tilbake i tid. I denne sammenheng vil det være naturlig å begynne med de nasjonale ideene fra nasjonsdannelsen

i 1814, for å se hvilke problemer og begreper som preget 1800-tallets diskurs om frihet og forholdet mellom stat og individ.

Tidligere litteratur på feltet

Hva som i denne sammenheng skal kunne sies å utgjøre feltet, er ikke umiddelbart lett å avgrense. Oppgaven grenser opp mot mange forskjellige felt, om hvilke det er skrevet omfattende mengder litteratur. I første omgang kan oppgaven se ut til å føye seg inn i rekken over verker som tar for seg den alternative medisinen, eller folkemedisinen, her er det imidlertid ikke alternativmedisinsk praksis som er tema, men det som kan kalles dennes mulighetsbetingelser. Heller ikke er oppgaven noen medisinhistorie, selv om medisinerens rolle som samfunnsaktører er relevant og utgjør en del av bakgrunnen. Først og fremst vil jeg si at oppgaven har helsepolitikk som hovedområde, primært altså ved å være en studie av lovforarbeider sett i en større politisk kontekst.

Det finnes mye litteratur om folkemedisin. Litteraturen på området dokumenterer både mange av de kjente personene som virket på området, samt at det finnes mengder av verker som gjør rede for forskjellige kurer, råd og behandlingsformer, gjerne sett fra en moderne legevitenenskapelig synsvinkel. Denne avhandlingen har ikke som mål å gå inn i denne tradisjonen av oversiktsverker over folkemedisinen, da dette vil falle utenfor oppgavens siktemål. Likevel kan det være nyttig å ha en viss oversikt over omfanget. Det finnes relativt god dokumentasjon innenfor det vi kan kalle *folkemedisin* og *trolldomsmedisin*, men utover dette synes dokumentasjonen mangelfull. Det er ikke mitt hovedanliggende å forsøke å tegne et utfyllende bilde av hva som fantes av *alternativ medisin* i Norge i oppgavens tidsrom, men gjennom stortingsmennenes innlegg er det likevel mulig å danne seg et bilde av et samfunn der tilbyderne av kurer og remedier for å få bukt med sykdom og andre plager, må ha vært mange. Naturlig nok er det ikke lett å finne fram til de mindre kjente aktørene, kanskje aller minst de som i første rekke var rene bedragere; som Olav Bø skriver, «Tradisjonen gjer alltid eit utval av det som har hendt og som folk har brydd seg om å hugse».¹ I forhold til ikke-legene og deres virksomhet ønsker jeg i større grad å rette fokus mot de forestillinger og holdninger som fantes, både på godt og vondt, fra andre hold enn de vi har vært vant til. Ofte har man fått legenes syn, hvilket også kommer fram her, men i tillegg ønsker jeg å avdekke alternative perspektiver.

Noen fullstendig gjennomgang av stortingsforhandlingene om kvakksalverloven er så vidt meg bekjent ikke gjort tidligere. Det nærmeste jeg har kommet å finne en full lesning, er av Bø, som i *Folkemedisin og lærd medisin* gir kort gjennomgang av forhandlingene. Bøs verk er i første rekke rettet mot å være en oversikt over kjente folkemedisinere, men i innledningen gir han en mer generell oversikt over deres metoder og forhold til skolemedisinen. Forøvrig er dokumentasjonen av folkemedisin svært omfattende. Nevnes kan medisineren Per Holcks *Norsk Folkemedisin*, som

1 Olav Bø, *Folkemedisin og lærd medisin: Norsk medisinsk kvardag på 1800-talet* (Oslo: Det norske samlaget, 1996), 7.

er et godt eksempel på medisinsk fremskrittshistorie skrevet fra medisinerens ståsted. Per Holck gir følgende beskrivelse av den akademiske medisins utfordringer:

Historiens gang har vist oss at det parallelt med medisinske og tekniske nyvinninger gjerne oppstår farlige sidesprang som fører medisinene inn i blindveier der troen dominerer i stedet for viten, og hvor det mystiske og uforklarlige blir satt høyere enn det rasjonelle og naturlige. Det er som om menneskene bare tåler en viss mengde fornuft om gangen.²

Om ikke annet er i alle fall Holcks beskrivelse representativ for de holdninger den akademiske medisinen har møtt folkemedisinen med gjennom «historiens gang». Ingjald Reichborn-Kjenneruds *Vår gamle trolldomsmedisin* er et standardverk innen sjangeren, i tillegg til mangfoldige doktoroppgaver og hovedoppgaver innenfor etnologi og kulturhistorie. Felles for disse er at de i stor grad konsentrerer seg om et utvalg av medisiner og behandlingsformer, eller et knippe kjente aktører innen feltet.

Kvakksalverloven er forholdsvis hyppig, men ofte upresist kommentert, som i *Norsk idéhistorie*, hvor det står at kvakksalverloven i 1871 «kom», som resultat av legeprofesjonens ønske om å «utestenge mulige konkurrenter fra sitt erkjennelsesfelt»³. Heller ikke Holck har fått med seg dette. Ifølge ham var det «myndighetenes klager og skolemedisinens fremskritt [som] førte til at kvakksalverloven ble tatt opp til fornyet debatt en rekke ganger på Stortinget»⁴. Faktum er imidlertid, som nevnt innledningsvis, at loven «kom» som følge av forslag fra den politiske opposisjon om å liberalisere, og helst oppheve, den eksisterende lovgivning.

Også skolemedisinen og dens rolle er grundig dokumentert. Feltet medisinhistorie er utforsket fra et spekter av perspektiver. Også innenfor emnet profesjonslitteratur finnes en mengde litteratur. I Norge er Øyvind Larsen blant de viktigste bidragsyterne til å kaste lys over det medisinhistoriske feltet. Også Aina Schiøtz har bidratt til å kaste lys over medisinerens rolle i norsk historie. Sammen med Ole Georg Moseng har hun skrevet tobindsverket *Det o entlige helsevesen i Norge 1603–2003*. Gjennom sitt øvrige forfatterskap har Schiøtz levert verdifulle bidrag til belysningen av vårt helsevesens historie. Også Edgeir Benum og Per Mausestads verk, *Sentraladministrasjonens historie*, gir et godt innblikk i medisinerens politiske ambisjoner. I denne sammenheng blir mitt prosjekt å kaste lys over synspunkter på helsevesentets «vesen», dets oppgave og dets organisering, fra et bestemt, men likevel mangfoldig sammensatt perspektiv: det norske Storting i tidsrommet 1862–71.

Det finnes også en del litteratur som problematiserer forholdet mellom skolemedisin og alternativ medisin. Av disse vil jeg trekke fram Dag Viljen Poleszynskis *Framvektsten av medisinske alternativer* som problematiserer skolemedisinens etablerte posisjon, samtidig som han gir en

2 Per Holck, *Kloke koner, urtekurer og magi* (Oslo: Cappelen, 1996), 147.

3 Liv Blikrud, Geir Hestmark og Tarald Rasmussen, *Vitenskapens utfordringer: Norsk idéhistorie bind IV*, Red. Trond Berg Eriksen og Øystein Sørensen (Oslo: Ashcehoug, 2002), 349.

4 Holck, *Folkemedisin og lærd medisin*, 78.

grundig innføring i medisinske alternativer. Poleszynskis verk har vært nyttig som bakgrunnsliteratur, men forholder seg mer til dagens situasjon. Gjennom et historisk perspektiv ønsker jeg i større grad å vise hvordan man tidligere har tenkt om disse problemene, for derigjennom å vise hvilke valg våre forfedre gjorde i disse spørsmålene.

Refleksjon over metode

I spørålet om metode er det, i forbindelse med politiske tekster, – som åpenbart er brukt i en situasjon der de primært skal fungere til overtalelse av motstanderen – nærliggende å gripe til Quentin Skinners program for intellektuell historie, nærmere bestemt hans teori om å studere politiske ytringer som talehandlinger. Et av Skinners poeng er knyttet til det han kaller en aktørs motiver *ved* en ytring. Her presiserer Skinner at det ikke dreier seg om å gå inn i hodet på den døde aktør for å trekke ut hva han eller hun mente med ytringen, men at det rent metodologisk dreier seg om å spørre hva vedkommende mente *ved* å si det han eller hun sa.⁵ Skinner nevner som eksempel at en person på et jorde vifter med armene, og at dette kan forstås som at han er i ferd med å vifte bort en flue, men at han faktisk mener å advare om at en okse kommer løpende. Det dreier seg om å oppfatte at armvifting kan være en advarsel og at dette er den konvensjonen som utnyttes i dette tilfellet. Skinner sikter altså til at en ytrings flertydighet kan avsløre alternative måter å forstå ytringen på, med hensyn til hva forfatteren mente å gjøre ved ytringen.⁶ Det metodologiske poeng som er nyttig i denne sammenhengen er nettopp at det i en politisk debatt, ikke nødvendigvis er slik at det en aktør sier om en sak nødvendigvis er ment å belyse det enkelte saksforhold. En påstand i en polemisk strid *kan* være representativt for den enkelte aktørs virkelighetsoppfatning, og slik sett representere det han eller hun oppfatter som *realiteten*, men settes like fullt inn i en sammenheng hvor det endelige målet må være å overbevise motstanderen om å stemme for sin sak. I sammenheng med lovforhandlingene.

Skinner beskriver denne metoden som «essentially linguistic»⁷. Han presiserer imidlertid man for å komme til full forståelse av en ytrings intensjonelle kraft må få oversikt over «the full range of communications that could have been conventionally performed on the given occasion by the given utterance»⁸. Dette er imidlertid mer enn jeg kan påberope meg som grunnlag for denne oppgaven. Skinners metode er imidlertid knyttet til studie av politiske tekster hvor det avsenderen mener med teksten ikke er avklart. Da mine kilder tar utgangspunkt i politiske debatter hvor ytringens kontekst er avklart, ønsker jeg likevel å dra nytte av Skinners poeng i min analyse. I korthet dreier det seg om å forutsette at ytringene både har en meningsside; at de kan være uttrykk for reelle oppfatninger, men samtidig at de har en anvendelse, en retorisk kraft.

5 Skinner, *Visions of Politics: Volume I: Regarding Method*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002) 93

6 Skinner, *Visions of Politics I*, 97.

7 Ibid., 87.

8 Ibid.

Skinners linguistiske kontekst kan sies å ha en viss sammenheng med en teori som har lagt grunnlaget for mye av den forskningen som er gjort i nyere norsk historieskrivning, det såkalte KULT-programmet, hvor Øystein Sørensen har vært en av de sentrale bidragsyterne. I jakten på en nasjonal identitet har man knyttet an til tanken om et *kulturelt hegemoni* med utgangspunkt i den italienske marxisten Antonio Gramsci. Tanken her er at man ser nasjonsbyggingsprosjektet som en *hegemonistrid*. Kort fortalt er tanken å se nasjonsbyggingen som en kamp mellom ulike grupper i samfunnet. Som Sørensen sier det: «Om man har det kulturelle hegemoniet, er man premissleverandør for idéproduksjonen i et samfunn.»⁹ Ut i fra dette kan man vente at embetsstanden fungerer som en premissleverandør for det ideologiske rammeverket, og at disse ideene er å finne igjen i opposisjonens argumentasjon. Mitt perspektiv i denne sammenheng blir da å spørre hvordan hegemoniet kommer til uttrykk, eller motarbeides, i forhandlingene. I en artikkel om Gramscis teori sier T. J. Jackson Lears at vi «by clarifying the political functions of cultural symbols, the concept of cultural hegemony can aid intellectual historians trying to understand how ideas reinforce or undermine existing social structures...»¹⁰. I denne sammenheng blir da kvakksalverloven, innbefattet helsevesenet, å betrakte som en sosial struktur, som står under press fra ideer og mentaliteter. Ifølge Jackson Lears vil folket i større eller mindre grad gi en form for *spontan tilslutning* til de styrendes ideer, avhengig hvor godt den skaper *resonans* hos de underordnede. Samfunnet er imidlertid i konstant utvikling og det er til enhver tid et alternativ å danne *mothegeemonier*. Det er altså ikke et statisk samfunnsbegrep hvor en klasse dominerer en annen. Samfunnet er dynamisk. Ifølge Jackson Lears utvider Gramsci «ideologi»-begrepet til å omfatte det han kaller *spontan loso*, og som innbefatter, språk, *common sense*, folkelig religion, samt «the intire system of beliefs, superstitions, opinions, ways of seeing things and of acting, which are collectively bundled together under the name of "folklore"».¹¹

Hvilket, eller hvilke, spørsmål forsøkte politikerne egentlig å besvare? Helt grunnleggende kan vi si at det dreier seg om helsens organisering i samfunnet. Som vi skal se gis to grunnleggende forskjellige svar, som i sin tur kan sees som uttrykk for to kulturer som bryter mot hverandre i kampen om et hegemoni.

Begrepsavklaringer

Politiske begreper

Som vi skal gå nærmere inn på senere er det norske politiske språket i denne perioden svært farget

9 Øystein Sørensen, «Hegemonikamp om det norske: Elitens nasjonsbyggingsprosjekter 1770–1945) i Red. Øystein Sørensen, *Jakten på det norske: Perspektiver på utviklingen av en norsk nasjonal identitet på 1800-tallet* (Oslo: Gyldendal, 1998), 20.

10 T. J. Jackson Lears, «The concept of Cultural Hegemony: Problems and Possibilities» i *The American Historical Review*, Vol 90. No. 3 (Jun.,1985), s. 567–593 (American Historical Association), 568.

11 Gramsci, sitert i Jackson Lears, 570.

av tanker om *frihet*. Det dreier seg på den ene siden om et forsvar av det *frie individ* som igjen er knyttet til en *økonomisk liberalisme*. I forbindelse med anvendelse av begrepet «frihet» og tilsvarende «liberal» og «liberalisme» har jeg lyst til å gjøre en presisering. I denne sammenheng vil jeg forholde meg til følgende distinksjon fra Nils Gilje og Gunnar Skirbekk:

Denne terminologien inneber at vi klart skil *liberalisme* (*liberalist*) – grunnbegrep individ, kontrakt, stat – fra *liberalitet* (*liberalar*) – ei psykologisk, moralsk holdning til fordel for toleranse og rettslege fridommar.¹²

Norske historikere forholder seg i liten grad til denne distinksjonen, ofte kalles noen «liberal» når denne forfekter en økonomisk liberalisme. I tillegg til dette snakker man gjerne om *liberale* verdier som toleranse og åndsfrihet. Alt dette blandes gjerne sammen under merkelappen «liberalisme». Jeg vil benytte betegnelsen «liberalistisk» om sistnevnte, og reservere «liberal» til en holdning knyttet til åndsfrihet og toleranse.

For å skille mellom de to fløyer i debatten rundt kvakksalverloven vil jeg benytte betegnelsene «lovmotstandere» om de som ønsker å oppheve eller liberalisere forordningen av 1794 og dermed også «lovtilhengere» om de som ønsker å beholde hele eller deler av det opprinnelige forbudet. Utover dette benytter jeg i stor grad de betegnelser som er vanlig i norsk historieskrivning, for eksempel «opposisjon» og «bondeopposisjon» om lovmotstanderne, og «embetsstand» om tilhengerne. Her må det imidlertid presiseres at dette er en grov forenkling av tilstanden. Innenfor de to gruppene ser vi en glidende overgang fra de som ønsker å oppheve loven helt via de som befinner seg i en mellomposisjon og ønsker en eller annen form for liberalisering, til de som ønsker å beholde vesentlige deler av det opprinnelige forbudet. Som vi skal se senere er det et fåtall som befinner seg i den siste kategorien. Alle er mer eller mindre enig i at loven trenger en fornyelse, dermed kan man gjerne si at alle i en viss grad er tilhenger av en liberalisering av lovverket. Det vesentlige er her at de jeg vil plassere innenfor gruppen av *lovtilhengere* ikke ønsker liberalisering på noen bestemte punkter, spesielt gjelder dette at de ønsker et forbud mot å drive legemiddelvirksomhet som næringsvirksomhet dersom man ikke har en bevilgning, og at man generelt ønsker et strengere straffenivå enn lovmotstanderne.

Skolemedisin

I min fremstilling vil jeg forsøke å etablere et metodisk skille mellom to grupper av utøvere av medisinsk behandling. Den ene av disse er skolemedisinen, bestående av autoriserte leger med medisinsk embetseksamen. Med «skolemedisin» mener jeg her den universitetsbaserte medisinen. Poleszynski trekker i *Framveksten av medisinske alternativer* fram forskjellige alternative

12 Gunnar Skirbekk og Nils Gilje, *Filosofihistorie 1* (Oslo: Universitetsforlaget 1996), 346.

begreper, som «akademisk, konvensjonell, moderne, teknisk, ortodoks, etablert, allopatisk, godkjent, biomedisin, atomistisk eller symptomatisk/antidoktisk medisin i dominerende posisjon», og gir følgende definisjon av «skolemedisin»:

Diagnostisk/terapeutisk praksis basert på vestlig vitenskapsforståelse, slik den læres ved offentlig godkjente læresteder (universitet, høyskole) med påfølgende autorisasjon/lisens. Medisin som utøves innenfor et offentlig helsevesen, med mål om å være forskningsbasert.¹³

Folkemedisin

Anvendt om en diskurs i det 19. århundres Norge er begrepet «alternativ medisin» en anakronisme. Begrepet ble ikke brukt på denne tiden, og i den grad man hadde behov for å omtale det som fantes på skolemedisinens utside, var begrepet «kvaksalveri» nærliggende. Fra maktens perspektiv synes forholdet mellom det som er innenfor den etablerte medisinen og det som var på utsiden, såre enkelt. Legene kunne faget; de andre var lurendreiere. «Kvaksalver» var en nedsettende betegnelse som ifølge Olav Bø var kommet med offisiell språkbruk, opprinnelig fra nedertysk, og betyr en som fusker (kvakler) med salver.¹⁴ Jeg har likevel valgt å bruke begrepet «kvakksalver», da dette er det begrepet som ofte brukes i forhandlingene.

I spørsmålet om hvordan man skal omtale den praksisen «kvakksalverne» bedrev har man også noen valg. Bø etablerer begrepsparet «lærd medisin» og «folkemedisin» i sin avhandling. Han oppsummerer «folkemedisin» som «den sum av kunnskaper, røynsler og tankar folk gjennom tidene har gjort seg om sjukdommar og lækjemåtar»¹⁵, men presiserer samtidig begrepets kompleksitet. Oftest forstås begrepet ifølge Bø synonymt med *trolldomsmedisin* som i seg selv inneholder både rasjonelle og irrasjonelle behandlingsformer. Bø mener likevel forskningen ofte har forsømt den rasjonelle folkemedisinen:

Skal biletet bli heilt, lyt det ei utfylling til, og den må ha som føremål å leggje fram det materialet som kan skaffast til forklaring av den folkelege realmedisinen slik denne vart praktisert gjennom lange tider i alle lag av folket – og slik ein enno kan finne mange restar i form de såkalla «kjerringråd».¹⁶

Mike Saks ser i sin bok *Alternative medicine in Britain* begrepet «alternative medicine» som det beste da det kan brukes om alle former for praksis, samtidig som det har bedre analytisk nytte.¹⁷ Jeg vil likevel i liten grad benytte meg av begrepet «alternativ medisin» i behandlingen av kildene.

13 Dag Viljen Poleszynski, *Framveksten av medisinske alternativer – fra konkurranse til samarbeid...* (Kristiansand: Høyskoleforlaget 2001), 26.

14 Bø, *Folkemedisin og Lærd medisin*, s. 38.

15 Olav Bø, *Folkemedisin og lærd medisin*, 12.

16 Olav Bø, *Folkemedisin og lærd medisin*, 13.

17 Mike Saks, *Alternative medicine in Britain* (Oxford: Clarendon Press, 1992), 3.

Som sagt er begrepet fremmed for tidsrommet. Likevel kan det være greit å ha med seg da det som Saks sier har en god analytisk nytte. Begrepet vil derfor bli brukt i oppgavens avsluttende kapittel på et analytisk nivå.

Poleszynski klassifiserer *folkemedisin* som bare en av flere alternativmedisinske praksiser. «Alternativ medisin» defineres som «fellesbetegnelse på systemer, metoder og terapier utenfor det offentlige helsevesenet».¹⁸ Likevel gir begrepet mening dersom vi setter det i sammenheng med definisjonen av «skolemedisin» ovenfor; alternativ medisin omfatter alt skolemedisinen ikke befatter seg med. Andre mulige begreper er for eksempel «opposisjonsmedisin» og «komplementærmedisin». Poleszynskis grundige gjennomgang avslører også en rekke svakheter ved begrepet «alternativ medisin», blant annet fordi hva som anses som alternativt vil avhenge av den enkeltes posisjon. Av hensyn til den konteksten begrepene opptrer i vil jeg, som Bø, i stor grad bruke begrepet «folkemedisin», men også i noen grad snakke om «uautorisert praksis» eller lignende betegnelser.

Disposisjon

Opgavens disposisjon er i hovedsak delt i to deler. Del I tar utgangspunkt i den kontekstuelle rammen ved å gjennomgå den politiske utviklingen (kapittel 1), i tillegg til å gi et overblikk over medisin og helsevesen, samt folkemedisinen på 1800-tallet (kapittel 2). I innledningen til del II gir jeg en kort gjennomgang av saksgangen i arbeidet med kvakksalverloven med vekt på de omstridte punktene. Hensikten med del I er således å fungere som referanse for leseren i det som utgjør oppgavens hoveddel – del II – som går inn på hva som ble sagt i forhandlingene om kvakksalverloven i tidsrommet 1863–1871. I det historiske oversiktskapitlet har målet vært å gjøre et relevant utvalg med tanke på det som kan sies å utgjøre kvakksalverforhandlingenes kontekst. Jeg har, kort fortalt, her valgt ut se på den generelle politiske utviklingen i tiårene rundt midten av 1800-tallet, for deretter å ta for meg et blikk på medisinshistorie, innbefattet medisinerens rolle i statsforvaltningen, samt situasjonen for det som kan kalles *den alternative medisinen* – med en moderne term – i samme tidsrom.

Opgavens del II er bygget opp av fire kapitler som står fram som de sentrale i forhandlingene, i den forstand at det var disse temaene forhandlingene i stor grad dreide seg om. Kapittel 4 tar for seg holdningene til de folkelige behandlerne, de såkalte «kvakksalverne». Her skal vi se i hvordan kvakksalverne og kvakksalveriet framstilles av «partene» i forhandlingene. Kapittel 5 dreier seg om kvakksalvernes motsetning, legene, der utgangspunktet for framstillingen er det samme. I de to siste kapitlene går vi over på de prinsipielle, eller mer ideologiske sidene ved forhandlingene. I kapittel 6 er temaet forholdet mellom den enkeltes frihet, satt opp mot begrunnelser for å verne individet. I kapittel 7 er frihetsargumentasjonen løftet opp på samfunnsnivå, hvor vi skal se på hvordan næringsfriheten taes til inntekt for lovopphevelse.

18 Poleszynski, *Framveksten av medisinske alternativer*, 25.

2. Historisk bakgrunn

Dette kapitlet er ment å gjøre rede for den historiske bakgrunn for kvakksalverforhandlingene. Konteksten for oppgaven kan umiddelbart antas å omfatte det man kan kalle norsk medisinsk historie, som vi skal se nærmere på i neste kapittel. Minst like viktig er imidlertid den politiske – og bakenfor denne – den ideologiske konteksten denne loven oppstod innenfor. All den tid oppgavens problemstilling er knyttet opp til medisinske temaer, er det viktig å holde fast på at de som har begått primærkildene ikke er medisinerer, men politikere som virket innenfor en helt bestemt politisk situasjon. Riktignok visste legene som pressgruppe å øve innflytelse på de avgjørelser som ble tatt av det norske Storting i helsepolitiske anliggende, men de som fattet beslutningene, de som førte ordet i de forhandlingene som utgjør oppgavens hovedkilder, var ikke medisinerer. Å se stortingsforhandlingene kun som tekster med medisinfaglig relevans, vil være å frarøve dem den intensjon og kraft de opprinnelig ble levert med, som utøvelse av politisk makt. Mer spesifikt vil jeg i første del forsøke å skissere den politiske situasjonen, både på Stortinget og i samfunnet forøvrig, i tillegg til å gjøre rede for det ideologiske klimaet, som i stor grad er bestemmende for representantenes ulike posisjoner og standpunkter.

Politisk kontekst

Den politiske situasjonen i Norge på 1860-tallet må sees i sammenheng med utviklingen tidligere i århundret, samtidig som den var influert av den internasjonale utviklingen. Perioden fra 1814 til 1884 i norsk historie har fått navnet *embetsmannsstaten*. I verket *Utsikt over Norges historie* beskriver Jens Arup Seip hvordan det i tiden mellom 1814 og 1850 utviklet seg et embetsmannsvelde innenfor den offentlige forvaltningen. Han deler skjematisk norsk samfunnsliv inn i tre sosiale formasjoner av *aktive borgere* etter 1814, bøndene, borgerskapet og embetsstanden. «Bonden ser bygden, borgeren byen, embetsmannen staten»¹⁹.

Det frie individ

Som vi skal gå nærmere inn på senere er mye av argumentasjonen i stortingsforhandlingene knyttet opp til et begrep om «frihet». I hovedsak dreier dette seg om to former for frihet. Det ene er knyttet til forestillingen om det frie individet som står i motsetning til ethvert forsøk på formynderi fra statens side. I *Det moderne* betegner Dag Østerberg begrepet om *det frie individet* som et av modernitetens tre grunnleggende begreper, ved siden av *fornu en* og *fremskrittet*. «Det moderne individ er fritt, vil være fritt og avfinner seg ikke med tvang og ufrihet.»²⁰ Den andre er

19 Jens Arup Seip, *Utsikt over Norges Historie. Tidsrommet 1814 – ca. 1860* (Oslo: Gyldendal, 2002), 62.

20 Dag Østerberg, *Det moderne: Et essay om Vestens kultur 1740–2000*. (Oslo: Gyldendal, 2000), 12.

en mer avgrenset lære om økonomisk frihet. Her er resonnementet at dersom man bare lar alle slippe til og tilby sine tjenester (her helsetjenester) i et fritt marked, vil konkurransen gjøre at de beste tjenestene står igjen. Vi skal her ta for oss disse ideenes stilling i Norge rundt midten på 1800-tallet.

I moderne politisk historie er det vanlig å knytte en slik tanke til Thomas Hobbes hvor det får en naturettslig begrunnelse. Forsvaret for individets frihet er i seg selv knyttet til et begrep om *negativ frihet*, der friheten i seg selv kjennetegnes ved fravær av en eller annen form for tvang eller lenker. Dette synet på det frie individet er tradisjonelt forankret i naturretten, slik vi blant annet finner den hos Hobbes: «By Liberty, is understood, according to the proper signification of the word, the absence of externall Impediments»²¹. Skinner gir følgende definisjon av begrepet «political liberty»: «[T]he extent of the freedom or liberty of action available to individuals within the confines imposed on them by their membership of civil associations»²². Statens oppgave er å sikre innbyggerne mot overgrep på denne friheten, gjennom bruk av lov og makt. Den enkelte står dermed i et opposisjonsforhold til staten, «where Law ends, liberty begins».²³ En konsekvens av en slik tenkning blir at størst mulig frihet oppnås ved minst mulig statlig inngripen.

Jens Arup Seip kaller den politiske ideologi i tiden etter 1814 den *patriotiske liberalisme*. Viktige verdier i embetsmannsstatens første fase var «mandighet» og «almenånd» i motsetning til handelsstandens «egennytte», samt at naturrettsenkningen var et sentralt element.²⁴ Francis Sejersted har pekt på to løsninger på det han kaller problemet mellom stat og samfunn i embetsmannsstatens første fase. Den første er rettstatsprinsippet²⁵ – tanken om å binde statsmakten – som et sentralt element i embetsmannsstaten. «Det er karakteristisk for rettstaten at den særlig er konstruert for å beskytte den negative eller borgerlige frihet».²⁶ I tillegg til, og i en viss grad i motsetning til, rettstatsprinsippet, står demokratiet, som Sejersted regner som den positive frihet – «den frihet som flyter av medbestemmelse i de avgjørelser som angår en selv.»²⁷ Ifølge Sejersted lykkes man i 1814 med å skape en rettsstat, i den forstand at lovene skulle regjere, grunnet dens «bindingsmekanismer (...), slik som maktens deling, reell vetorett, dels også tidens alminnelige normer»²⁸.

Ifølge Øystein Sørensen hadde opplysningsideene et ideologisk hegemoni i tiden etter 1814,

21 Thomas Hobbes, *Leviathan* (Cambridge University Press, 2004), 91

22 Quentin Skinner, *Visions of Politics: Volume II: Renaissance Virutes* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 186. Skinner har pekt på at dette aspektet er fundamentalt for all tenkning om frihet innen den anglofone, politisk-filosofiske tradisjon, forsøk på å skape et begrep om positiv frihet til tross. En videre utforskning av dette emnet lar vi ligge her.

23 Quentin Skinner, *Liberty before Liberalism*. Cambridge 2003, s. 5.

24 Seip, *Utsikt... Tidsrommet 1814 – ca. 1860*, 98.

25 Rettstatsprinsippet ble i sin tid ble påpekt av Francis Sejersted som det avgjørende elementet ved embetsmannsstaten, til forskjell fra Jens Arup Seips hegemoniske teori om embetsmannsstaten. Sejersteds kritikk går ut på at Seip i for stor grad legger vekt på embetsstanden som den styrende klasse, mens denne, ifølge Sejersted, var bundet av statsrettslige normer hvor statsmaktens binding var et sentralt prinsipp. For en oppsummering av debatten, se Rune Slagstad, *De nasjonale strateger*, (Oslo: Pax forlag 1998), 49–51.

26 Francis Sejersted, *Demokrati og rettstat* (Oslo: Pax, 2001), 153–154.

27 Ibid, 154.

28 Ibid, 159.

noe som gjennomsyret den norske Grunnloven.²⁹ Et annet sentralt element i nasjondannelsen var den norske bondens stilling. Ifølge Jens Johan Hyvik ble «[f]rihet og frihetstrang (...) forstått som et setntralt element ved en norske nasjonalkarakteren, og den norske bonden fikk en spesiell plass blant forestillingene til mange patrioter.»³⁰ Den norske bonden ble betraktet som et symbol på friheten. Men i motsetning til det tradisjonelle skjemaet opplysningstid/romantikk, der bonden gjerne blir et romantisk symbol, taes bonden i Norge til inntekt for opplysningsideene. Den norske bonden, var, ifølge Witoszek «more the bearer of Enlightenment and old classical virtues than of a *penseé sauvage*».³¹

Den norske nasjonalkarakteren var et tema som opptok folk langt utover i århundret. Ifølge Sørensen, så Henrik Wergeland friheten som en nasjonal dyd. Igjen er det bonden, *Frihedskjempen*, som løftes fram som det sentrale element. Friheten var, i Wergelands øyne, forutsetning for gjenoppbyggelsen av «Almeenfølelsen», som igjen besto av andre dyder som «Oplysnings-sands, Kappelyst mellom Aanderne, forhøiet Fædrelandskjærlighed, Borgersind, Ærbødighed for Loven»³². Friheten anses altså som selve grunnsteinen i nasjonalkarakteren, forutsetningen for at opplysning kan foregå. Wergeland forsøkte å opprette et samarbeid med radikale opposisjonspolitikere, men det mislyktes. De var blant annet uforenlige i liberale spørsmål som jødeparagrafen, og Wergeland ble oppfattet som lite konsistent i sine frihetstanker. En som nok hadde større gjennomslagskraft i forhold til opposisjonen var Ludvig Kristensen Daa, som, ifølge Sørensen, lanserte en alternativ moderniseringsstrategi. Igjen var det den personlige frihet som var grunnleggende. Sentralt var individenes rettigheter overfor staten, med en klar betoning av den personlige frihet til fordel for den frihet som ble garantert av demokratiet. Samtidig så han en klar sammenheng mellom det frie individet og økonomisk utvikling.³³

Det frie individet sto også sterkt senere i århundret. I artikkelen «A.M. Schweigaard og liberalismens dilemma» peker Jens Arup Seip på tre typer begrunnelser for den enkelte borgers frihet i politisk debatt på 1850- og 60 tallet. Den første ser han som en logisk fortsettelse av den *økonomiske lov*. Deretter i sammenheng med *visse menneskerettigheter*, som i følge Seip var «en gammel arv, uutrydelig, men diffus». Til slutt følger et *moralsk forsvar* for individets frihet, i kravet om at den enkelte måtte ta ansvar for seg og sitt.³⁴ Når Seip her snakker menneskerettigheter, later han til å sikte til å at friheten har en naturrettslig begrunnelse, slik vi så hos Hobbes. Ideen om den personlige, borgerlige eller individuelle frihet som et umistelig gode i seg selv, var altså en viktig del av den nasjonalistiske arven etter 1814, og sto sterkt i hele perioden fram mot 1870-tallet.

29 Øystein Sørensen, *Kampen om Norges sjel: Norsk idéhistorie bind III*. Red. Trond Berg Eriksen og Øystein Sørensen (Oslo: Aschehoug, 2002) 77.

30 Jens Johan Hyvik, «Fædrelandske Ideer»: *Jacob Aalls nasjonsforståelse 1799–1814*, (Bergen: Høyskoleforlaget, 2003), 99.

31 Nina Witoszek, «Fugitives from Utopia: The Scanidnavian Enlightenment revisited» i Øystein Sørensen og Bo Stråth (red), *The Cultural Construction of Norden* Oslo: Scandinavian University Press (Universitetsforlaget), 1997, 86.

32 Sørensen, *Kampen om Norges sjel*, 144–159.

33 Ibid, 150.

34 Seip, Jens Arup: *Politisk ideologi. Tre lærestykker*. (Oslo: Universitetsforlaget, 1988), 122–124.

Den styrende elite

I 1830-årene vokser det i Norge fram et nytt ideologisk klima gjennom det Seip kaller *den intellektuelle revolusjon* – overgangen fra den gamle patriotiske liberalisme som kjennetegnet tiden etter 1814, til den klassiske liberalismes tid.³⁵ Dette intellektuelle bruddet er spesielt forbundet med en radikal fornyelse av vitenskapelig tenkning i positivistisk og utilitaristisk retning; i førersetet satt Anton Martin Schweigaard og Fredrik Stang. Innen rettsvitenskapen ga dette seg utslag i en dreining vekk fra en naturrettslig begrunnet juss til fordel for en utilitaristisk begrunnet, *positiv* juss.³⁶ Opplysning av folket var en sentral del av Schweigaards politiske prosjekt. Han ønsket å få naturvitenskap inn i utdannelsessystemet, og tok til orde for å redusere bruken av latin i den høyere skolen.³⁷ Rune Slagstad kaller Schweigaard og elitens ideologi, *en vitenskapelig reformisme*, som

(...) ga plattform for en reformerende styringselite som etablerte seg til dels i opposisjon til det tradisjonelle maktapparat med dets tradisjonelle byråkratiske forvaltere. Ved å forene statsøkonomien og statistikken med dets tradisjonelle jussen grunnla man en særegen tradisjon som gjennom de neste 150 år formet norsk styringsideologi.³⁸

Ved siden av den *klassiske liberalisme*, som vi skal komme tilbake til senere, peker Seip på teorikomplekset *konstitusjonell liberalisme*, som dreier seg om et ønske fra embetseliten om å tolke forholdet mellom regjering og Storting som en form for samvirke, snarere enn en kamp. Dette ga seg uttrykk i forslaget om å gi statsrådene adgang til Stortingets forhandlinger. Snarere enn en tanke om maktfordeling, var det en begrunnelse for maktens enhet. Seip påviser også det han kaller *elite-teorier* som var et teoretisk forsøk på å legitimere embetsstandens makt, til tross for mangelen på eiendom, som hadde vært det sentrale i 1814. Et viktig element her var teoriernes forankring i *folkeviljen* eller *almenviljen*. Ifølge Seip ble det «oppstillet et skille mellom på den ene siden mengden, massen, «publikum», og på den andre de «egentlige» folk og hva folket «fornuftigvis» bør ville.»³⁹ For å styre krevdes her en «uavhengig stilling», hvilket man fant i kravet til eiendomsbesittelse. Den eiendomsløse embetsstanden trengte andre kriterier, deriblant fornuft, opplysning, dannelse og intelligens, som igjen endte opp i en lære om politisk formynderskap, der en styrende elite ivaretar almuens interesser.⁴⁰

På samme måte peker Rune Slagstad på hvordan Fredrik Stang i sin ideologi utviklet det Slagstad kaller en *demokratisk elitisme*, hvor det *demokratiske* element fikk en sterkere betoning enn det tidligere hadde hatt, til fordel til det *rettstatlige*. Sammen med disse elementene var også

35 Seip, *Utsikt... Tidsrommet 1814 – ca. 1860*, 98ff.

36 Francis Sejersted, *Norges historie: Bind 10: Den vanskelige frihet: 1814–1851*, Red. Knut Mykland (Oslo: Cappelen, 1978), 346.

37 Sørensen, *Kampen om Norges sjel*, 95.

38 Slagstad, *De nasjonale strategier*, 14.

39 Seip, *Utsikt... Tidsrommet 1814–1860*, 108.

40 Ibid., 103ff.

et element av *politisk lederskap*, som i sterkere grad vektla en vekselvirkning mellom opinionen (folkeviljen) og regjeringens innsikt. Stang ønsket, ifølge Slagstad, «en mer dynamisk politisk ledelse»⁴¹. I denne sammenheng forslo Stang å gi Statsrådene adgang til Stortinget, en sak som skulle bli et av de mest betente temaer helt fram til 1814. Fremdeles var det eliten som skulle styre, men i større grad skulle folkets meninger få slippe til i den argumentative offentlighet. Resultatet var tanken om en *lutret almenvilje*. «Det demokratiske element var festet til offentlighetens funksjon med innstiftingen av den politiske meningsdannelse i systemets sentrum»⁴². Slagstads poeng er at Stang, for å legitimere en mer aktiv statsmakt og en økt grad av eksperiment i administrasjonen, blir det nødvendig å vektlegge det demokratiske til fordel for det rettstatslige. Ved å gjøre statsmakten representativ, altså forankret i folket selv, trenger ikke statsmakten lenger å være bundet, slik rettstatsidealet tilsa. Men for å oppnå dette må han altså gå veien om allmennviljen. Da Fredrik Stang fikk ledelsen i det nyopprettede Indredepartementet i 1846 medførte dette at medisinerne i større grad ble hørt, noe vi skal se nærmere på senere. Man var i ferd med å se overgangen fra juritstvelde til fagstyre i administrasjonen.

Økonomisk liberalisme

I følge Sørensen var 1830-årenes intelligenskrets «gjennomsyret av økonomisk liberalistiske ideer»⁴³. Et teoriområde som ofte tillegges stor vekt i Jens Arup Seips historiefortolkning er laissez-faire ideologiens posisjon, som Seip sidestiller med begrepet *økonomisk liberalisme*. Problemet, slik Seip ser det, er at denne teorien

opererer ikke bare med en lite aktiv, men en lite aktet statsmakt. I sin ytterste konsekvens preker den statsmaktens nullitet og berører anarkistiske forestillinger. Men dette er et merkelig ideologisk element hos en embetsstand som ikke bare var statens tjenere, men endog dens herrer.⁴⁴

Seip ser den økonomiske liberalismen i kontinuitet med den patriotiske liberalismen, men der denne hadde sett samfunnslivet som en slagmark mellom gode og onde krefter, ser førstnevnte samfunnet som en markeds plass hvor fri bevegelse er vilkår for vekst. Som hos patriotene var utgangspunktet det suverene, selvstendige menneske, men der mandighet hadde vært idealet ble det nå byttet ut med driftighet. Når Seip skal forklare hvorfor den økonomiske liberalisme slo så sterkt an hos embetsstanden peker han på at den var forankret i vitenskapelige teorier, noe som veide tungt for akademikere.

Øystein Sørensen avviser imidlertid Seips problemstilling som et kvasiproblem. Problemet,

41 Slagstad, *De nasjonale strateger*, 29.

42 Ibid., 28.

43 Sørensen, *Kampen om Norges sjel*, 94.

44 Seip, *Utsikt... Tidsrommet ca. 1814–1860*, 111.

ifølge Sørensen, er at han ikke godt nok problematiserer forskjellen mellom laissez-faire og andre former for frihandelstenkning. «Man må skille mellom *laissez-faire* – en helhetlig, overgripende teori om forholdet mellom stat og økonomi og *frihandel* – en langt mer avgrenset tanke»⁴⁵. Sørensen mener videre man godt kan si at ideen om frihandel fikk bredt gjennomslag rundt midten av 1800-tallet, men ikke laissez-faire. Også Rune Slagstad er kritisk til Seips teori om laissez-faire-liberalismens sterke stilling blant embetstanden, men han går lenger enn Sørensen. Ifølge Slagstad tok den norske eliten i stor grad tok avstand fra enkelte av den *engelske læres* prinsipper. Sammen med Fredrik Stang sto Schweigaard i spissen for det Slagstad kaller «*planliberalisme*». «Det kollektive, og det statlige som det kollektives uttrykk, hadde i dette prosjekt en langt mer fremtredende plass enn det tidens liberale ideologi tilsa»⁴⁶, hevder Slagstad som bryter med forestillingen om den økonomiske liberalismes hegemoni rundt midten av 1800-tallet. Den særnorske liberalismen var en «statlig lutret liberalisme.»⁴⁷ Sentralt i denne sammenheng er det Slagstad kaller det *samfunnsetiske motiv* som går ut på at økonomisk vekst ikke alene var målet for statsøkonomien. Like viktig var at denne skulle bidra til en «Forbedring i de udvortes Livsvilkaar», som igjen var en betingelse for det «moraliske Fremskridt».⁴⁸ Sentralt i Schweigaards lære sto også det *nasjonalkollektive motiv* som dreide seg om selvinteressens begrensning. Selvinteressen var for kortsiktig og omskiftelig til at denne kunne settes i førersetet for den samfunnsmessige utviklingen, noe som i følge Slagstad «ble omformet til en argumentasjon for en aktiv reguleringsstat – «en fra Samfundsviljen udgaaende Paavirkning ogsaa i økonomiske Anliggender». Nasjonen var en «økonomisk enhet.»⁴⁹ Sammen med Fredrik Stangs styringsideologi utgjorde Schweigaards planliberalisme et sentralt ledd i elitens modifikasjon av de patriotiske frihetstankene til fordel for et system som skulle øke deres egen politiske legitimitet.

Bondebevegelsen

Det var stadig opposisjonelle krefter i bevegelse. Bondeopposisjonens framgang var en stegvis utvikling. Stortinget av 1832 kalles gjerne «bondestortinget», og fant sted i en tid der liberale slagord var i vinden som følge av politiske hendelser i Frankrike og England. Ole G. Ueland ble bondeopposisjonens leder i 1833, Jaabæk overtok denne rollen fra 1845. Skiftet til Ueland som leder førte til en endring i, både stil, men også politisk tenkning fra den tidligere østlandsdominerte opposisjon. Bondestandens massive inntog på Stortinget satte en støkk i embetsstanden, samtidig vokste en motreaksjon blant kjøpmannsstanden i byene som ble mer tilbøyelig til å stemme på embetsmenn.⁵⁰

45 Sørensen, Øystein: *Kampen om Norges sjel – Norsk idéhistorie bind III*. Aschehoug 2001. s. 109.

46 Slagstad, *De nasjonale strateger*, 16.

47 Ibid., 55.

48 Sitert i Slagstad 1998, s. 55.

49 Sitert i Slagstad 1998, s. 56.

50 Seip, *Utsikt... Tidsrommet 1814 – ca. 1860*, 154.

Bøndenes politikk sammenfattes av Jens Arup Seip i to gjensidig forsterkende tendenser: sparepolitikk og antibyråkrati. De forsøkte å begrense embetsmennenes lønninger, samt å senke skattene eller velte dem over på andre ved å gi bygdenes utgifter til byene, kommunenes til staten, og erstatte statsskatten med toll på varer til byene. Man finner i perioden en favorisering av det folkelige framfor det faglige. Selvhjelp, direkte demokrati og lokalt selvstyre var viktige saker for bøndene. Lokalt selvstyre og opphevelse av direkte statsskatt ble vedtatt i 1837.⁵¹ Imidlertid var ikke ønsket om regjeringsmakt tilstede hos bondeopposisjonen på denne tiden. Ifølge Francis Sejersted er dette overenstemmende med deres ønske om lokalt selvstyre. For bøndene var Stortinget en arena for å kontrollere regjeringen, for dermed holde kontroll med statens utgifter. Sentralt i dette henseende sto prinsippene om maktfordeling og den bundne statsmakt (rettsstatsprinsippet).⁵²

En sentral side av bøndenes politikk var ønsket om å bryte ned kjøpmannsstandens og embetsstandens næringsprivilegier. Etter flere kontroversielle dommer mot håndverkere og kjøpmenn som brøt laugsprivilegiene, falt sistnevnte bort med næringsloven av 1866.⁵³ I 1839 fikk man opphevet jordmorforordningen av 1810.⁵⁴ Også på det religiøse området ivret bøndene for friere tøyler, noe som resulterte i at konventikkelplakaten ble opphevet i 1842 etter flere runder med sanksjonnektelser. I kjølvannet av saken gikk regjeringen inn for å gjøre et slag for religionsfriheten med et forslag til dissenterlov. Dette forslaget ga imidlertid ikke gjenklang hos bøndene. Ueland krevde å få loven utsatt, men den fikk gjennomslag med kun 1/3 av bøndenes stemmer.⁵⁵ Også opphevelsen av jødeparagrafen møtte motstand hos bøndene. Dette taler for at det liberale standpunkt ikke var prinsipielt forankret hos bøndene. Der de hadde tatt til orde for åndsfrihet i kampen mot konventikkelplakaten, forsvarte de jødeparagrafen inntil 1851.⁵⁶ Det var heller ikke alltid enighet i liberalistiske spørsmål. Da spørsmålet om revisjon av tolltariffen kom opp i 1860 var Ueland og Sverdrup imot.⁵⁷

I 1859 var et av de første tilløp til å danne det Øystein Sørensen kaller en «partilignende organisasjon»⁵⁸, den såkalte *reformforeningen* som for det meste besto av bønder og opposisjonelle intellektuelle fra byene. Men foreningen ble bare et blaff, ifølge Sørensen. Dannelsen av organisasjoner, for ikke å snakke om partidannelser var et fremmedelement i tiden. Når det gjelder partier var stemningen negativ, politiske partier var ansett som uanstendig. Normen hadde holdepunkter i en «liberal ideologi» hvor den uavhengige, selvstendige mann var idealet for stor-

51 Ibid.

52 Sejersted, *Norges historie: bind 10*, 346.

53 Hans Try, *Norges Historie: Bind 11. To kulturer en stat 1851–1884*. Red. Knut Mykland. (Oslo: Cappelen, 1979, 227f.

54 Anne Lise Seip, *Nasjonen bygges 1830–1870. Aschehougs norgeshistorie bind 8*. (Oslo: Aschehoug, 1997), 74.

55 Arne Bergsgård, *Norsk historie 1814–1880*, Red. Dagfinn Mannsåker og Magne Skodvin, 2. utg. (Oslo: Det norske samlaget, 1964), 153ff.

56 Sørensen, *Kampen om Norges sjel*, 283.

57 Bergsgård, *Norsk historie 1814–1880*, 204.

58 Sørensen, *Kampen om Norges sjel*, 296.

tingsrepresentantene⁵⁹. For embetsstanden var dette et effektivt middel til kontroll, ifølge Jens Arup Seip, som hevder at to årsaker til partienes sene oppkomst i Norge var vanskeligheten ved å danne kompromisser i et land med store geografiske avstander og spredning i interesser, samt «partienes funksjon som kontrollorgan, dvs. som middel for en leder eller for en krets av ledere til å styre andre»⁶⁰.

Også bondebevegelsen var påvirket av de liberalistiske ideene. Det navnet som gjør seg sterkest gjeldende i denne sammenheng er Søren Jaabæk. Han markerte seg på Stortinget som en prinsippfast motstander av statlige bevilgninger. «Ingen var hardere i sin motstand mot sentraldirigert embetsmannsstyre»⁶¹, skriver Hans Try, noe som igjen gav opphav til økenavnet «Neibæk». Try beskriver videre Jaabæk som «følgesstreng liberalist i økonomiske spørsmål»⁶². Som vi har sett sto liberalismen sterkt i intelligensen, men som Øystein Sørensen påpeker, er måten disse ideene kommer til uttrykk hos opposisjonen, viktig. «Det er innslagene av de styrendes ideer hos de styrendes politiske motstandere som demonstrerer de styrendes kulturelle hegemoni»⁶³. Ifølge Sørensen har norske historikere gitt ulike tolkninger av liberalismens posisjon i bondeopposisjonen hvoriblant Seip har gitt uttrykk for at bondepolitikerne hadde et instrumentelt forhold til ideologiske prinsipper, mens andre, som Arne Bergsgård har tolket deres ideologi som mer rotfast.⁶⁴

Inntil 1857 var det Ueland som var bondeflokkens leder og Jaabæk holdt seg innenfor, men da bevegelsen gikk i oppløsning tok Jaabæk grep, og innførte en stram sparelinje. I årene før venstrekoalisjonens gjennombrudd i 1869 fant flere forsøk på organisasjonsdannelser sted, men alle disse falt mer eller mindre sammen, i hovedsak som resultat av indre splid. Jaabæks bondevennforening som ble stiftet i 1865 var en av disse. Hovedhensikten med foreningen var å påvirke valgene ved å samle bøndene om sine kandidater.⁶⁵ Bondevennbevegelsen resulterte i dannelsen av en mengde lokale foreninger. Bevegelsen sto, ifølge Jostein Nerbøvik, sterkt i en tiårsperiode, men han peker på at «[s]å laus og samansett som rørsle var, var det ikke til å undre seg over at ho slo sprekke nettv medan ho sto på sitt sterkaste.»⁶⁶ Det ble også fremmet forslag om å binde representantene til et program, men motstanden mot dette var for stor. Før 1884 og innføringen av parlamentarismen hadde organisasjoner og partidannelser liten anseelse, og bondevennsforeningens gjennomslagskraft ble begrenset.⁶⁷

Men til tross for opposisjonens styrke, var det gnisninger innad. Ifølge Try kom Jaabæk i 1868 med et tilbud om samarbeid i opposisjonen under Sverdrups ledelse, men Sverdrup var avvisende

59 Ibid., 296.

60 Jens Arup Seip, *Utsikt over Norges Historie. Tidsrommet ca. 1850–1884*. (Oslo: Gyldendal, 2002), 75.

61 Try, *Norges Historie: bind II*, 462.

62 Ibid., 463.

63 Sørensen, *Kampen om Norges sjel*, 130.

64 Ibid., 131.

65 Seip, *Utsikt... Tidsrommet ca. 1850–1884*, 82.

66 Jostein Nerbøvik, *Norsk historie 1860–1914: Eit bondesamfunn i oppbrot*, (Oslo: Det Norske Samlaget, 1999), 112.

67 Seip, *Utsikt... Tidsrommet ca. 1850–1884*, 84.

til å binde seg. Likevel kom det til en «forståelse mellom de to» og Jaabæks «holdning betydde nok atskillig for at bøndene nærmet seg Sverdrup og godtok hans lederskap». ⁶⁸ Jaabæk ønsket å utfor-
dre regjeringen ved å drive «systematisk oppsijonpolitikk» ⁶⁹, noe Ueland avviste. Tidsrommet
1868–1872 beskrives av Try som et «vendepunkt i rikspolitikken» ⁷⁰, i 1868–69 hadde bøndene
flertall på Stortinget, og også valget i 1870 ble godt for bondeopposisjonen. Situasjonen i slutfasen
av kvakksalverforhandlingene er altså en politisk situasjon med svekket regjering og embetsstand,
og en styrket opposisjon.

1860-tallet kan sees som opptakten til embetsmannsstatens oppløsning. Partidannelsen i Norge
var som kjent ikke et faktum før 1884 da Venstre ble dannet. Likevel var utviklingen mot partidan-
nelsen i gang tidligere, med menn som Ole G. Ueland, Johann Sverdrup og Søren Jaabæk i spissen.
Resultatet var at bøndene, med styrket tro på Stortingets makt overfor regjeringen, snudde og
stemte for regjeringens forslag om årlige Storting. Inntil 1869 var Stortinget samlet kun hvert 3.
år. ⁷¹ Dermed var grunnen lagt for 1870-årenes politiske stillingskrig om statsrådenes adgang til
Stortinget, med riksrettsaken og regjeringens fall i 1884 som utgang. ⁷² Konteksten rundt siste
fase av forhandlingene om kvakksalverloven er altså en helt spesiell politisk situasjon med en
sterk opposisjon som er i ferd med å feste grepet på regjeringen og embetsveldet. Behandlingen
av kvakksalversaken finner sted i en tid der Stortinget var preget av politisk spill mellom to ho-
vedparter – bønder og embetsmenn. Det urolige farvannet må taes med i betraktningen, både i
forhold til de meninger som uttrykkes i debatten, og de beslutninger og enkeltstemmer som avgis.

Oppsummering

Vi har i dette kapitlet fått et overblikk over den historiske konteksten som berammer for-
handlingene om kvakksalverloven. Innen rikspolitikken så vi at embetsstandens hegemoni
var under stadig press fra bondeopposisjonen. 1860-årene var i seg selv en politisk turbulent
tid, hvor frontene sto sterkt mot hverandre, noe som må taes i betraktning i fortolkningen av
kvakksalverforhandlingene.

30-årenes styringsregime satte større grad enn før satte utilitaristiske perspektiver i sentrum.
Innen regjering og embetsverk vokste det fram en utviklingsoptimisme med tanker om nasjons-
bygging og modernisering. Det liberalistiske rammeverket og frihetstankene fra 1814 var en
viktig del av den ideologiske rammen, men embetsstandens svake økonomiske status gjorde det
nødvendig å legitimere sin makt ut fra andre kriterier enn økonomisk velstand. Slik utviklet
kretsen en teori for statlig styring innenfor den økonomisk liberalismens språk, noe som innen

⁶⁸ Try, *Norges Historie: bind 11*, 479.

⁶⁹ Ibid., 462.

⁷⁰ Ibid., 476.

⁷¹ Ibid., 476ff.

⁷² Se for eksempel Try, *Norges historie: Bind 11*, s. 492ff. og Seip, *Utsikt... Tidsrommet ca. 1850–1884*, 176ff. for grundige
utlegninger av embetsmannsstatens siste fase.

administrasjonen ga seg utslag i at juristene ble erstattet med fagfolk. Rettstatens prinsipper om den bundne stat, ble erstattet med legitimeringen av et fagstyre, som igjen ga medisinerne mer makt i politiske beslutninger. Vi har også sett hvordan det i opposisjon utvikler seg en sterk, men uensartet bondebevegelse, først under Ole G. Ueland og senere Søren Jaabæks ledelse.

3. Skolemedisin og folkemedisin

Den medisinfaglige konteksten spiller også en rolle for forståelsen av forhandlingene rundt kvakksalverloven. Spørsmålene her er i liten grad knyttet til den interne medisinske utviklingen, selv om denne også er en del av bildet. Det er klart at hvordan medisinen oppfattes i befolkningen til en viss grad må henge sammen med hvorvidt den er i stand til å gjøre folk friske. Utover å stadfeste dette skal jeg ikke gå noe videre inn i medisinsens metoder; viktigere er å betrakte medisinen fra en annen synsvinkel, ved å belyse dens rolle som innehaver av, og utøver av, makt. En viktig vei til makt for legestanden var å få posisjon innen embetsverk, for slik å være med på å styre den samfunnsmedisinske utviklingen. Denne siden av legestandens utvikling danner en viktig del av konteksten for oppgaven og er sammen med legeprofesjonens utvikling og den fagmedisinske situasjonen med på å utgjøre andre del av dette kapitlet.

Kapitlets tredje del vil være rettet mot den folkemedisinen i det aktuelle tidsrommet, dens omfang og utbredelse, samt et blick på variasjoner og metoder. Som nevnt ovenfor var forskjellen mellom den etablerte og den alternative medisinen i praksis langt mer uklar enn i dag. Likevel var forskjellen i aksept og anseelse betydelig – avhengig av hvilket samfunnslag man tilhørte. Medisinerne hadde nok ennå ikke vunnet folkets tillit; på bygdene og i lavere samfunnslag var det fortsatt byggedoktoren eller «de kloke» man henvendte seg til. Innenfor de opplyste samfunnslag var tilliten motsatt rettet, her var det om å gjøre å vende folk fra kvakksalverens overtro til legens vitenskapelige kur.

Medisin og helsevesen

Få vil i dag benekte at skolemedisinen er i stand til å redde og forlenge menneskers liv, samt i mange tilfeller kurere lidelser, stille presise diagnoser, lindre smerter og bedre menneskers livskvalitet. Dette bildet er imidlertid radikalt forskjellig fra den virkeligheten som danner rammen for denne avhandlingen. Uten å ta stilling til hvorvidt det legene på denne tiden faktisk mente å vite var riktig eller ikke, kan vi slå fast at de ofte sto maktesløse når det kom til å kurere sykdom. Fra vårt perspektiv vet vi at legene på 1860-tallet kun var et par tiår unna banebrytende oppdagelser som bakteriologiens gjennombrudd, innføringen av aseptikken og en bedret anestesi. På mange måter kan man nok si at medisinen her sto på terskelen til sitt gjennombrudd, selv om legene neppe opplevde det slik selv. Likevel er det tydelig at tidens medisinske diskurser inneholdt en mengde kontroverser, for eksempel innen smitteteori der det var flere konkurrerende syn.

Medisinhistoriske verk utviser gjerne to hovedtrekk. Det ene er en tendens til å rent anakronistisk sammenligne tidligere tiders medisin med dagens, for derigjennom å latterliggjøre førstnevnte. Dernest gis gjerne en diakron framstilling av utviklingen, med vekt på medisinfagets helter og store oppdagelser. En slik helteframstilling er ikke særlig relevant for denne oppgaven, men det er til en viss grad nyttig å ha kjennskap til medisinsens stilling og utvikling fram mot stortingsforhandlingene. En naturlig avgrensning kan synes å være de hundre årene fra 1770 til 1870,

da man gjerne ser slutten av 1700-tallet som den moderne medisins gjennombrudd, tidsrommet da medisinerens blikk endret seg, og det moderne sykehuset tok form. I dette tidsrommet fant en betydelig økning i levealder sted, og de hygieniske forhold endret seg radikalt.

Det er likevel få indikasjoner på at man rent medisinsk gjorde betydelige medikamentelle eller kurative fremskritt, fra medisinerens side var utviklingen først og fremst metodisk. I *Den moderne legerollen* gir Georg Espolin Johnson opplysningstidens akdademiske medisin følgende karakteristikk: «Stirrer man seg blind på behandling, må konklusjonen sannsynligvis (...) bli at den bidro med fint lite og til tider var mer bakstreversk og fremskrittshindrende enn noe annet.»⁷³ Som eksempel bruker han den akademiske medisins motstand mot å bruke situsfrukter i forebyggingen av skjorbuk, til tross for gjentagende erfaringer med at det hadde effekt. Ifølge Hans Try sto «[d]e gamle legene (...) ofte rådløse, og gjorde ikke sjelden vondt verre. Avstanden til kloke koner var ikke alltid overvettets stor i praksis, selv om de universitetsutdannede legene var svært opptatt av å markere forskjellen.»⁷⁴ Det er uklart hvor «gamle» legene Try sikter til var, og noen kilde er heller ikke oppført, men det er rimelig å anta at det dreier seg om første halvdel av 1800-tallet. Påstanden ville nok uansett ikke fått bifall fra datidens legestand, men blant allmuen var tilliten lenge i favør av de kloke. Kilder tyder på at mange leger, også i det 19. århundre, slet med å gjennomføre i praksis det som skulle la seg gjøre i teorien. Et eksempel er keisersnittet, som oppsto som en siste desperat løsning. Det første kjente keisersnitt i Norge ble utført 20. august 1843 av privatlege Lars Thalian Backer, og endte med døden for både mor og barn. Igjennom hele 1800-tallet ble det kun gjennomført 26 operasjoner. Første gang en kvinne overlevde et slikt inngrep var i 1890.⁷⁵

Blant de viktigste oppdagelsene fram til midten av det 19. århundre var i første rekke diagnostiske midler, som utviklingen av perkusjonsteknikken for lungeundersøkelser, samt oppfinnelsen av stetoskopet tidlig i århundret. Sammen med økt kunnskap om menneskekroppen som følge av at empiriske undersøkelser av menneskekroppen hadde forkastet mange av de lenge vedtatte sannheter i medisinsk teori, gjorde slike oppdagelser medisinerne bedre rustet til å identifisere sykdommens plassering i kroppen.⁷⁶ I 1862 utropte Boeck vaksinasjonen mot kopper som det mest «heldbringende faktum i vor medicin»⁷⁷. På denne tiden var da også koppevaksinen omtrent den eneste effektive medisin man kjente, til tross for at også dennes nytte var begrenset tatt i betraktning at kopper hverken var en spesielt dødelig sykdom, og at mange allerede hadde utviklet naturlig resistens mot dem. Paradoksalt nok var også vaksinasjonsprinsippet i seg selv hentet fra folkemedisinsk erfaring.⁷⁸

73 Georg Espolin Johnson, «Idealer, villfarelser og maktkamp: En historie om den moderne legerollen», Hovedoppgave i idéhistorie, Universitetet i Oslo, Institutt for kulturstudier, vår 2002, 45.

74 Try, *Norges Historie: Bind 11*, 61.

75 Per E. Børdahl, «Det første keisersnitt i Norge» i *Tidsskrift for den Norske Lægeforening*, nr. 30, årgang 118, (1998): 4648–53.

76 Poleszynski, *Framveksten av medisinske alternativer*, 63f.

77 Moseng, *Det offentlige helsevesen i Norge 1603–2003: Bind 1: Ansvar for undersåttens helse 1603–1850* (Oslo: Universitetsforlaget, 2003), 166.

78 *Ibid.*, 169.

Selv om man ikke hadde andre effektive medisiner ser man av fødsels- og dødsratene en markant nedgang i dødeligheten rundt år 1800. Ifølge Moseng skyldtes dette i stor grad opplysningsarbeid og samfunnhygieniske tiltak. I byene var opparbeidelsen av kloakksystemer og arbeidet for å sikre rent drikkevann det viktigste tiltaket for å bedre helseforholdene.⁷⁹ 1870-årene banet veien for bakteriologien og en helt ny sykdomforståelse samt at anerkjennelsen av anti- og aseptikken skulle komme til å revolusjonere kirurgien sammen med utviklingen av anestetiske metoder.

Konturene av et offentlig helsevesen – sunnhetsloven

At helse betraktes som et offentlig anliggende er ingen ny forestilling. Allerede medicinalforordningen av 1672 hadde bestemmelser om fattigsykepleien som en del av de offentlige legenes ansvar over fattige. Allerede før 1814 var det opprettet et system med byleger, distriktsleger og fylkesleger.⁸⁰ En sentral del av legenes arbeid besto i å rettlede og opplyse almuen i hygieniske spørsmål. Dette arbeidet var regulert blant annet i kvakksalverforordningen av 1794 (se vedlegg 1).

Utgangspunktet for ideene om statens ansvar for folkets helse var, ifølge Moseng, tysk merkantilisme, såkalt *kameralisme*. Legene Wolfgang Rau og Johann Peter Frank var sentrale i å utarbeide ideene om det medisinske politi på midten av 1700-tallet i Tyskland. Merkantilismens ideer hadde som utgangspunkt å øke statens makt og rikdom gjennom en gunstig handelsbalanse og utnyttelse av naturressursene. Det er i denne sammenhengen innbyggernes helse kommer inn i bildet. En stor arbeidsstyrke ga økte skatteinntekter, soldater og økt matproduksjon.⁸¹ Mot slutten av eneveldet i Danmark-Norge ble det offentlige helsevesen drevet framover av både konservative og revolusjonære krefter:

For den enveldige fyrsten innebar en sunn befolkning en sterk stat. For de revolusjonære ble frihet fra sykdom en analogi for frihet fra undertrykkere. Slik sett ble helsevesenets framvekst drevet framover av både krefter og motkrefter. Selve ideen om god helse som en nødvendig av et godt samfunn overlevde gjennom skiftende radikale og konservative strømninger.⁸²

Det norske distriktslegevesenet var en arv fra dansketiden, men ble videreført innen embetsmannsstaten. Ved kongelig resolusjon av 21. januar 1836 ble det ved opprettelsen av 63 nye distriktslegestillinger fastsatt en ny legeordning i Norge. Distriktslegene var i utgangspunktet ment å forsyne landet med legehjelp, men etterhvert ble nye stillinger begrunnet med nødvendigheten av hygieniske forebyggende tiltak, delvis som følge av de voldsomme koleraepidemiene på

⁷⁹ Ibid., 155.

⁸⁰ Anne Lise Seip, *Sosialhjelpstaten blir til: Norsk sosialpolitikk*, (Oslo: Gyndendal, 1994), 217f.

⁸¹ Moseng, *Det offentlige helsevesen i Norge*,

⁸² Ibid., 159.

1830-tallet.⁸³ Den første professor i hygiene (fra 1824), Fredrik Holst, så det som en grunnleggende oppgave for staten å informere om sykdom og sosial nød.⁸⁴ Koleraen førte også til opprettelsen av såkalte midlertidige sunnhetskommisjoner.⁸⁵ Man skjønnte at bekjempelsen av kolera i stor grad var avhengig av forebyggende opplysning og sosialhygieniske tiltak. Sunnhetskommisjonene ble i så måte et viktig ledd i gjennomføringen av disse. I tillegg til koleraproblemet som framtvang en løsning for å hindre nye utbrudd, kunne sunnhetsloven anses som et virkemiddel i nasjonsbyggingsprosessen, samt at den må sees i lys av legenes profesjonsbestrebelse.⁸⁶

Opplysningsarbeidet ble etterhvert en viktig del av distriktslegenes oppgaver. I tråd med Schweigaard og Stangs styringsideologi sees samfunnets utvikling mer og mer som noe staten kan kontrollere. Målet var, som vi så, økonomisk vekst, men ikke økonomisk vekst alene. Gjennom en kraftig statsstyrelse kunne man bevirke en rasjonell samfunnutvikling og bidra til moralsk fremskritt. I sitt forslag til *Reform i den offentlige og kommunale Sundhedspleje* fra 1856 gir distriktslege Thorvald R.B. Bucholz klart uttrykk for hvordan han mener legevitenenskapen kan komme best til nytte:

Videnskaben, er saalænge den ikke anvendes i Livet, en død Skat for Samfundet og alene af Værd for Indehaveren (den personlige Nytte) og Staten, der med Liberalitet sørger for Individet som for Videnskab, maa og tilslut fordre, at denne Opoffrelse skal give Renter i alle de Retninger, hvor Anvendelse i Gjærning vil kunne sætte Flerheden istand til at benytte de gavnlige Resultater og det klarere Lys til Lettelse i de forskjellige Virksomhedsgrene og hvorved ogsaa Statens Formaal: Sædelighed, Oplysning og Velvære vil vindes.⁸⁷

Slik vi så hos Schweigaard er det her vitenskapens oppgave å bringe folket et moralsk fremskritt. Individet er ikke lenger overlatt til seg selv, det er under statens beskyttende vinger. Men staten stiller også krav. Som lønn for sin innsats må den kunne forvente at «Flerheden» mottar det glade budskap og strekker seg etter et høyere nivå av opplysning. Ifølge Slagstad var intelligensens ideer «en sentral forestilling ved fremvektsten av det moderne: Samfunnsutviklingen er ikke gitt én gang for alle i kraft av en naturlig ordening eller et guddommelig arrangement»⁸⁸. Den fremskrittsoptimisme som lå til grunn for kretsens tro på opplysning av almuen kan knyttes til at embetsmannsstaten hadde utviklet seg til et *kunnskapsregime*.⁸⁹

6. februar 1858 ble det nedsatt en kommisjon til utredning av det som senere skulle bli

83 Aina Schiøtz, *Doktoren: Distriktslegenes historie 1900–1814*, (Oslo: Pax, 2003), 16.

84 Øyvind Larsen, «National Doctors – the establishing of a Medical Faculty» i *The shaping of a profession: physicians in Norway, Past and Present*, red. Øyvind Larsen og Bent Olav Olsen (Canton, Mass.: Science History Publications/USA, 1996), 42.

85 Aina Schiøtz, *Det offentlige helsevesen i Norge: Bind 2: Folkets helse – landets styrke: 1850–2003*. (Oslo: Universitetsforlaget, 2003), 28.

86 Ibid., 50.

87 Thorvald R.V. Bucholz, *Reform i den offentlige og kommunal Sundhedspleje*, Christiania, Feilberg & Landmarks forlag, 1856, 61.

88 Slagstad, *De nasjonale strategier*, 17.

89 Ibid, 16.

sunnhetsloven. Innstillingen ble avgitt 30. desember 1859. I kommisjonen satt medisinerne Conradi, Faye og Kierulf. Aina Schiøtz fremhever lovens rolle i nasjonsbyggingsprosjektet, som et uttrykk for embetsstandens opplysningsprosjekt. Legene, som slet med et mindreverdighetskompleks i forhold til sine embetsbrødre tok en ledende rolle i dette arbeidet.⁹⁰ Sunnhetsloven av 1860 kan på mange måter sees som det moderne helsevesens fødsel i Norge. Loven foreskriver at hver kommune i landet skal ha sin egen sunnhetskommisjon. De lokale legene var selvskrevne ordførere i kommisjonene, som hadde bestemte oppgaver. Loven var dermed med på å sikre legestanden en form for lokal kontroll med sunnhetsforholdene.

Sunnhetsloven gikk imidlertid ikke gjennom uten kamp. Ifølge Anne Lise Seip motsatte landdisktriktene seg lovens premiss om at «Barbarie og Vankundighed (...) truet norske bygdelag.»⁹¹ Bøndene ønsket ikke permanente kommisjoner. Ifølge Schiøtz var bondeopposisjonen kritisk til økt pengebruk, økte skatter. «Et (...) forhold som lå til grunn for bøndenes motstand, men som ikke ble direkte uttalt, var utvilsomt deres mistro til legenes faglige kvalifikasjoner og yrkesmonopol.»⁹² Resultatet ble at loven ble delt mellom by og bygd. På landet var opplysningsvirksomhet en viktig del av kommisjonenes oppgaver, og derigjennom var også advarslene mot kvakksalveriet sentrale. I byene var kommisjonenes arbeid i større grad rettet mot samfunnshygienisk tiltak, problemer knyttet til industrialisering, folkevekst og tilflytting. Derfor var også i byene en ingeniør selvskreven som medlem av kommisjonen. Ifølge Schiøtz var det lovens elastisitet som gjorde den til en suksess. Den var en «blankolov som gav rom for å fylle ut med andre bestemmelser ettersom behovene meldte seg»⁹³. Selv om dette ga loven en plastisitet som gjorde det mulig å tilpasse den lokale behov, gjorde det den også til en potensiell sovepute i motvillige kommuner, noe den også ble til en viss grad.⁹⁴

Legeprofesjon og administrasjon

Med opprettelsen av et eget universitet i Kristiania i 1811 får Norge en egen legeutdanning. Michael Skjederup ble Norges første professor i medisin i 1814.⁹⁵ Distriktslegene utgjorde på mange måter den norske embetsmannsstatens førstelinje i forsvaret mot sykdom, men de hadde lavere status innen embetsstanden enn sine embetsbrødre, de var «embetsstandens askepottes»⁹⁶. Fra den norske legestandens spede start med tre professorater og rundt 90 leger i 1814, tar i løpet av 1800-tallets første halvdel en norsk legeprofesjon form. Schiøtz peker på at en profesjon forvalter og produserer sitt eget kunnskapsgrunnlag, og at den er en gruppe med felles erfaringer, identitet

90 Schiøtz, *Det offentlige helsevesen i Norge: Bind 2*, 43.

91 Anne Lise Seip, *Nasjonen bygges 1830–1870*, 75.

92 Schiøtz, *Det offentlige helsevesen i Norge: Bind 2*, 46.

93 Ibid., 49.

94 Anne Lise Seip, *Nasjonen bygges 1830–1870*, 75.

95 Moseng, *Det offentlige helsevesen i Norge*, 277.

96 Schiøtz, *Doktoren*, 2003, 18.

og verdisyn, som igjen har en egoistisk så vel som en altruistisk komponent i forhold til den rolle profesjonen spiller i samfunnet. Profesjonen kjemper for sine saker, både i samfunnet og innad i et hierarkisk system av profesjoner hvor de mest teoritunge fagene troner på toppen.⁹⁷

Rundt 1850 oppfyller den norske legestanden, ifølge Schiøtz, mange av kravene for å kalles en moderne profesjon. De hadde langvarig, teoretisk utdanning under egen kontroll, tjenestemonopol, autonomi og eget faglig organ. Som vi skal se senere var legenes kamp for posisjoner innad i administrasjonen sentralt i deres arbeid for økt makt og innflytelse. Som embetsgruppe var legene ikke på samme nivå som deres embetsbrødre, de hadde ikke samme anseelse som jurister og teologer. Samtidig manglet de faglig anerkjennelse fra befolkningen forøvrig. Den dårlige legedekningen sammen med mangelen på kurative resultater var nok viktige faktorer for legenes forholdsvis lave status.⁹⁸ I 1854 var det 315 leger i Norge med en befolkning på 1,5 millioner. Ti år senere var antallet leger det samme, mens befolkningen var økt med over hundretusen.⁹⁹

Den norske sentraladministrasjonen var i første del av 1800-tallet preget av en homogenisering. Det var først og fremst jurister som bekledde byråkratstillingene i medisinformvaltningen. For å få råd i håndteringen av medisinalsaker henvendte Medisinalbyrået seg til det medisinske fakultet, som hadde opplysningsplikt, men ikke *-rett*, overfor departementet. Fra 1840-årene ser man, ifølge Benum, en økende tendens til fagspesialisering innen administrasjonen. På medisinfeltet innebærer dette at medisinske fagfolk krever å få ha et ord med i laget i behandlingen av medisinske anliggender.¹⁰⁰ Administrasjonens svar var preget av motstand. Dette ble gitt i tre foredrag fra 1844 til 1846 hvor man i praksis avviste de fleste av fagfolkenes krav. Legene hadde sett den heller beskjedne mengden medisinalsaker som et argument for å få fagfolk inn i administrasjonen – nettopp for å øke saksmengden. For den gamle administrasjonen blir den et argument for det motsatte. Den begrensede saksmengden medisinalsaker i forhold til i departementet forøvrig, talte for få embetsposter.¹⁰¹ I praksis endte man opp med en situasjon der man engasjerte fagfolk i konsulentstillinger. I utgangspunktet skulle disse ha innsynsrett i alle saker som berørte deres fag, men dette var vanskelig å gjennomføre i praksis. I de tilfeller der fagfolkene var uenig i departementets beslutninger skulle dissensene protokollføres. Likevel ble medisinalkonsulentens oppfatning holdt konfidensiell.

I 1848 opphørte imidlertid mye av motstanden mot fagfolkenes krav. Indredepartementet opprettet i dette året et sunnhetskollegium. Ifølge Edgeir Benum skyldes mye av denne endringen at nye krefter var tiltrådt departementskontorene, med Frederik Stang i Indredepartementet fra 1846.¹⁰² Rune Slagstad har pekt på reformeringen av administrasjonen som et uttrykk for

97 Schiøtz, *Det offentlige helsevesen i Norge: Bind 2*, 125.

98 Ibid., 92.

99 Ibid., 142.

100 Edgeir Benum med bidrag av Jan Hovden, *Sentraladministrasjonens historie: Bind 2: 1845–1884* (Oslo: Universitetsforlaget, 1979), 12ff.

101 Ibid., 21ff.

102 Ibid., 26.

reformpolitikernes brudd med rettstatens prinsipper som hittil hadde vært dominerende. Rettstatsidealet innebar at lovene skulle styre, automatikk var idealet i offentlig myndighetsutøvelse. Det nyopprettede departementet under Fredrik Stangs ledelse var mer lydhøre for faggruppenes krav. Stang tar til orde for at medisinalvesenets overbestyrelse overdras menn med legevitenskapelig danning, og argumenterer med folkets helse og almenvellet som sitt siktemål.¹⁰³

Gjennom det meste av 1850-tallet står striden om medicinalkollegiets selvstendighet mellom Storting og departement, i tillegg til at de militære legene ikke ønsker å underlegge seg de sivile legene. Dragkampen står i det vesentlige mellom hvorvidt man skal ha et kollegium underlagt departementet eller enebestyrelse. Det medisinske selskap i Christiania hadde under Fredrik Holts ledelse gått inn for kollegieløsningen, men som følge av motstand både fra militærlegene og Stortinget endte man med et midlertidig kompromiss i 1850 ved opprettelsen av en rådgivende medisinalkomité i departementet med tre medlemmer – alle medisinerere. Formannen skulle gjennomgå alle saker, og videre avgjøre hvilke som skulle forelegges hele komiteen. Et nytt vedtak i Stortinget i 1854 undergravde imidlertid komiteens grunnlag for initiativ, og konflikten blusset opp igjen. Løsningen ble ansettelsen av en sekretær samt juridisk assistanse – en løsning som både rådet og regjeringen ønsket å gjøre permanent under betegnelsen «Medicinalraad». Igjen var det militærlegenes motstand som ga Stortinget ammunisjon mot regjeringens forslag. Resultatet ble at komiteen lanserte forslaget om en ekspedisjonssjef for Medisinalvesenet i Indredepartementet, og i november 1857 ble legen Christian Thorvald Kierulf (1823–1874) midlertidig utnevnt som ekspedisjonssjef, fast fra juni 1860.¹⁰⁴

Folkemedisin og kvakksalveri

Hensikten med dette delkapitlet er i første rekke å gjøre rede for den alternative medisinen på 1800-tallet. I tillegg skal jeg forsøke gi et bilde av den rammen denne opererte innenfor, hvilke faktorer som var med på å begrense, eller legge til rette for, dens tilstedeværelse. Først skal jeg ta for meg de begrensningene som fantes i kraft av lovverk. Deretter skal vi kort den folkemedisinske hverdagen. Rammene for folkemedisinens utbredelse, dens mulighetsbetingelser, kan sies å være begrenset på flere måter. En ting er selvsagt lovverket, som vi skal se på her. En annen faktor er det vi så på i forrige delkapittel: nemlig skolemedisinens utbredelse. En forutsetning for at folkemedisinen fikk utvikle seg slik den gjorde, er nettopp at det ikke fantes noe alternativ. Leger var for de velstående, og som vi har sett tok det lang tid før legedekningen ble tilstrekkelig. Skolemedisinens kurative effekt var også begrenset, som vi har sett. Ifølge Olav Bø var ikke forskjellen mellom faglærte, og ikke-faglærte, stor.¹⁰⁵

103 Slagstad, *De nasjonale strateger*, 43.

104 Benum, *Sentraladministrasjonens historie*, 214ff.

105 Olav Bø, *Folkemedisin og lærd medisin*, 18.

Kvakksalverlovens historie

Skillet mellom legene og *de andre* er ikke et nytt skille i vår kultur. Som akademisk disiplin har alltid legekunsten vært hevet over andre former for helbredelse. Inntil begynnelsen av 1800-tallet var legene (indremedisinere) atskilt fra bartskjærere (datidens kirurger) og apotekere. Den første kjente loven i Danmark-Norge som var rettet mot forholdet mellom leger og ikke-leger ble gitt i en forordning i 1619.¹⁰⁶ I følge Odd Georg Moseng er det sannsynlig at legestandens påvirkning var en sterk kraft bak forordningen. Medisinfeltet rundt starten av 1600-tallet var uoversiktlig og loven var et forsøk på å rydde opp i forholdet mellom de forskjellige gruppene. Sammen med leger var apotekere og bartskjærer (kirurger) grupper som fikk lovens beskyttelse, men de to sistnevnte var underordnet førstnevnte.

Kloke koner, empirikere og kvakksalvere var skjøvet ut i periferien. Det var trukket en bred, og ofte konfliktfylt, grense til bartskjærerne og kirurgene. Apotekerne måtte finne seg i legenes oppsyn og kontroll. (...) I siste halvdel av 1600-tallet var det definitivt universitetslegene som ledet bestrebelsene på å regulere medisinsk praksis. Den dominansen som leger med doktorgrad hadde tiltatt seg over store deler av medisinsk praksis ved begynnelsen av 1600-tallet, ble understreket ved slutten av århundret.¹⁰⁷

Den neste loven på medisinsområdet ble gitt i 1672 som et resultat av et initiativ fra en gruppe leger i 1665 i form av 30 punkter om leger og apotekeres rettigheter og plikter. Denne loven var ikke direkte rettet mot kvakksalveriet, men kan, ifølge Moseng, regnes som det «rådende lovverk om ordningen av medisinsk praksis i Nær 200 år – i Norge til 1860»¹⁰⁸. Loven innebar likevel et krav om at den som skulle praktisere legekunst måtte ha dokumentasjon på sin kunnskap fra universitetet i København. I første rekke var det reguleringen av forholdet mellom de forskjellige medisinske yrkesgruppene som var tema for 1672-forordningen, et forhold som skulle bli noe uavklart i enda 150 år.

I 1794 kom forordningen som var den direkte forløper til kvakksalverloven av 1871, og som i kraft av å være gjeldende lov danner utgangspunktet for stortingsforhandlingene om loven på 1860-tallet. Forordningen av 1794 slår fast straff for

Qvaksalvere, hvilke under Navn af Kloge Mænd eller Qvinder, paatage sig at helbrede Sygdomme iblandt Almuen, uagtet de ere aldeles ukyndige i Lægekunsten; med videre Forholds-Regøer til at afværge, standse og læge smitsomme Sygdomme. (vedlegg 1)

Loven påbyr videre kongelige embetsmenn, især prester å advare almuen om faren ved å benytte kvakksalvere, samt om opplyse om «den skadelige Indflydelse, indklemmt Luft i deres Boliger,

¹⁰⁶ Moseng, *Det offentlige helsevesen i Norge 1603–2003*, 37f.

¹⁰⁷ Ibid., 40.

¹⁰⁸ Ibid., 41.

Ureenlighet i deres Klæder og alt for megen salt Spise har paa deres Sundhed». Ifølge Moseng var det kong Fredriks påtrykk som førte til paragraf 6. *Collegium medicum*, det sentrale helserådet, hadde ønsket enda strengere med straff for den som lot seg behandle så vel som behandleren. Til tross for at lovverket åpnet for å gi bevilgning til ikke-leger ble dette så godt som aldri gjort. Grunnen var enkel: «det var leger som satt i de kommisjonene som skulle utstede bevillingene»¹⁰⁹.

Til tross for lovens strenge ordlyd var den langt på vei sovende. Loven ble oppfattet som å være i utakt med tiden, av grunner vi skal se nærmere på senere. Forordningen av 1794 var angripelig på flere områder, men det punktet som i første rekke skapte misnøye var at den i praksis forbød «Enhver» å «tage syge i Kur». Dette kan tolkes som om alle former for sykebehandling, inkludert stell av syke i familien, i praksis var forbudt. Selv det å sette på et plaster kunne tolkes som et brudd. Slik var loven neppe ment å forstås, og den ble selvfølgelig ikke praktisert slik. Likevel ble den tolket som et illiberal element i en tid hvor frihet var ansett som det høyeste gode.

Folkemedisin

Om man skal forsøke å forestille seg en alternativ medisinsk virkelighet i det 19. århundres Norge kan nok folkemedisinen sies å utgjøre hoveddelen av denne. Likevel kan det være nødvendig å påpeke i hvilken grad dette feltet var betinget av nødvendighet; av folkets behov for å hjelpe seg selv når nøden oppstod og det var milevis til en lege man ikke hadde stor grad av tillit til. I følge Olav Bø var bygdelegenes virksomhet i stor grad tolerert av legene inntil rundt 1800»¹¹⁰. Kunnskapen om medisinske planter var fram til 1800-tallet tilgjengelig også for bygdelegene, men dette snudde med utviklingen av kjemisk framstilte, syntetiske legemidler. Denne utviklingen medførte en oppvurdering av sterke, giftige medisiner til fordel for naturpreparatene.¹¹¹ Reichborn-Kjennerud peker på at folkemedisinske prinsipper, det hun kaller primitive, instinktive handlinger, som å slikke sår, har dannet grunnlag for skolemedisinske preparater.¹¹²

Det er tydelig at folkemedisinen har hatt en betydelig anseelse blant almuen og at det var en viktig del av folks hverdag. 1800-tallets alternative medisin dreier seg i første rekke om forskjellige former for naturmedisin og folkemedisin, hvorav trolldomsmedisinen var en viktig bestanddel. Skillet mellom irrasjonell og rasjonell folkemedisin er ifølge Bø ikke alltid like skarpt. Det rasjonelle og det irrasjonelle går ofte hånd i hånd; på den ene side finnes magiske elementer, samtidig som mange av midlene bygger på naturmedisinsk erfaring, som senere har blitt systematisert av skolemedisinen.¹¹³ Bø mener forskningen har hatt en tendens til å overfokusere på det irrasjonelle aspektet, mens det han kaller den «folkelege realmedisinen» har blitt neglisjert. Heller ikke på det

¹⁰⁹ Ibid., 51.

¹¹⁰ Bø, *Folkemedisin og lærd medisin*, 18.

¹¹¹ Ibid., 17–18

¹¹² I. Reichborn-Kjennerud, *Vår gamle trolldomsmedisin: I*, (Oslo: A.W. Brøggers Boktrykkeri, 1928), 3.

¹¹³ Bø, *Folkemedisin og lærd medisin*, 14.

enkelte aktørnivå er det mulig å lage en inndeling i rasjonell/irrasjonell. «Den rasjonelt innstilte kunne godt ta i bruk trolldomsråder, når han fann det turvarande.»¹¹⁴ En av de «Kvakksalversker» som virkelig drev praksis i det store var Mor Sæther som holdt til i Kristiania. Fram til revisjonen av kvakksalverloven var hun i stadig konflikt med ordensmaktene, og hun ble flere ganger dømt for kvakksalveri. Hennes kurer var rasjonelle, bygd på «eldgammal praksis og røynsle»¹¹⁵. Begrepene «folkemedisin», «trolldomsmedisin» og «naturmedisin» danner et medisinkompleks der ulike kombinasjoner var mulig. Naturmedisinen kan sees som et uttrykk for det Bø kaller den rasjonelle folkemedisinen, der en mer eller mindre systematisk kunnskap om naturens urter danner grunnlaget, og hvor mange av disse har blitt videreført av apotekene. Der naturmedisin og trolldomsmedisin representerer typer av remedier eller former for behandling, enten disse er rasjonelle og konkrete i form av en urt eller et avkok eller de er irrasjonelle i form av en trylleformel, kjennetegnes folkemedisin av hvem som utfører behandlingen. De to førstnevnte begrepene kan således sies å være rettet mot behandlingen, den siste mot behandleren.

Oppsummering

Embetselitens styringsideologier ga seg også utslag på området innen medisinsk administrasjon. På medisinfeltet har vi sett på legenes arbeid for å få mer innflytelse over politikken, samt fått et overblikk over den medisininterne utviklingen. En sentral del av legenes oppgaver besto av arbeid for forebygging og hygiene, og det var også på disse områdene man først så resultater i form av bedre helsevilkår. Med en sterkere, og bedre utrustet legestand, krympet også det tradisjonelle rommet for folkemedisinen, som i stor grad hadde operert i legenes fravær.

I lys av den svært generelle, og dermed vide, avgrensningen som er gjort av begrepet alternativ medisin, må svaret, når vi spør om mulighetsbetingelsene for alternativ medisin rundt i tiårene fra 1850, være at disse var svært gode – av nødvendighet. Folkemedisinen, ikke-legene, kvakksalverne, de kloke; alle som hadde noe å bidra med når sykdom og elendighet rammet var langt bedre enn alternativet: ingenting. Legene bodde i mange tilfeller langt unna, de var dyre, og man hadde altså heller ikke – veldig ofte med rette – tillit til dem. Likevel var det klart at den alternative medisinen rom sakte men sikkert ville bli borte med den helsepolitiske kursen som var staket ut med sunnhetsloven.

¹¹⁴ Ibid., 39.

¹¹⁵ Ibid., 60.

Del II

I del I så vi på de eksterne betingelsene som omrammet forhandlingene om kvakksalverloven. I del II skal vi gå nærmere inn i primærkildene, altså primært refereatene fra Stortingets forhandlinger, i tillegg til de øvrige dokumenter som foreligger i den politiske behandlingen. Her vil fokus ligge på sakens interne idéer slik de kommer til uttrykk i kildene, men dette vil hele tiden foregå i en dialog med den kontekstulle rammen.

Saksgangen i kvakksalverforhandlingene

Som nevnt i innledningen er hensikten med dette kapitlet å være en hjelp til leseren i oppgavens hoveddel, der jeg går inn på de forskjellige temaene forhandlingene dreier seg om. Utgangspunktet for forhandlingene er som tidligere nevnt en forordning fra 5. september 1794, som i sin helhet er gjengitt i vedlegg 1. Også de øvrige forslag og innstillinger som ble forelagt Stortingets organer finnes vedlagt. Jeg har begrenset dette til de forslag som innebar endringer i lovtekstene. En rekke ganger blir identiske lovtekster vedtatt, både i justiskomiteé, Odelsting og Lagting, og i slike tilfeller har jeg kun referert det første tilfellet av samme lovtekst.

1862–63

Det første initiativet til forhandlinger om kvakksalverloven er et forslag fra Veseth, Ueland og Enge som, i Dokument no. 8 – 1862, foreslår å sette paragraf 5 og 6 i forordningen av 1794 ut av kraft. Dette ville innebære at straff for kvakksalveri ville falle bort. I Indst. O No. 35 – 17/2–1863, tar justiskomiteen på Stortinget utgangspunkt i forslaget og innstiller til Odelstinget om å sende saken videre til behandling i regjeringen. Odelstinget setter imidlertid justiskomiteens innstilling til side og vedtar forslaget fra Veseth, Ueland og Enge. Forslaget går også gjennom i Lagtinget samme år, men nektes sanksjon av regjeringen.

1865–66

I stortingssesjonen 1865–66 foreligger to forslag til behandling for justiskomiteen. Det ene, Dokument No. 19 – 1865 (vedlegg 2), er en gjentakelse av forslaget om opphevelse av paragrafene

5 og 6 fra Veseth, Ueland og Enge og subsidiært et forslag til lov basert på et utkast utarbeidet av «et i indredepartementets medicinalkontor udarbeidet udkast i denne retning blev forelagt det medisinske selskab i christiania til diskussion.» Det andre, O. No. 42, 1866, er regjeringens utkast til «Lov angaaende Personer, der uden at have underkastet sig den for Læger her i Riget anordnede medicinske Embedsexamen befatte sig med at tage Syge i Kur» lovforslag¹¹⁶ (vedlegg 3) gjennom et foredrag av Statsråd Manthey. I foredraget forsikrer statsråden at regjeringen er enig med Stortinget i at den bestående lovgivning er utilstrekkelig, men mener likevel at den ikke bør oppheves uten visse begrensninger for å «forebygge de skadelige Følger for Samfundet, som kunde flyde deraf, at letsindige, hensynsløse og i Lægekunsten aldeles ukyndige Individer i egennyttige Øiemed misbrugte den tilstaaede Frihed».¹¹⁷ Særlig ønsker man å ha straff for kvakksalveri i de tilfeller der dette medførte «betydelig eller varig Skade paa Legem eller Helbred».¹¹⁸ Statsråden forteller videre at departementets utkast til ny lov har vært forelagt det medisinske Selskab i Christiania hvor det møtte stor motstand, da man her ønsket å opprettholde forbudet. Man ønsket likevel å få flere oppfatninger av saken blant det «større Publikum», og utkastet ble forelagt landets sundhetskommisjoner. Disse ble forelagt valget mellom tre alternativer der det ene var departementets utkast, det andre opprettholdelse av det eksisterende forbud mot kvakksalveri, og det tredje Enge, Ueland og Veseths forslag om opphevelse av loven uten videre. Av 446 kommisjoner som hadde svart stilte 236 seg bak departementsutkastet, 154 var for å beholde eksisterende lov, mens kun 23 var for forrige Stortings beslutning om å oppheve forbudet.¹¹⁹

Selv om de to forslagene inneholder mange av de samme momentene er forskjellen mellom dem illustrerende for hva som skal komme til å bli stridspunktene i de videre forhandlingene. § 1 er identisk i begge forslagene, men der slutter også likheten. § 2 i Dokument 19 følger O. No. 42 i første ledd, men sistnevnte inneholder også en bestemmelse om strengere straff dersom den syke påføres «betydelig Skade paa Legeme eller Helbred». Den paragrafen som utvilsomt skal vise seg å bli forhandlingenes mest omstridte, er § 3 i regjeringens forslag, nærmere bestemt bokstav a. som setter straff for den som uten bevilgning «tager Syge i Kur» og samtidig «driver Lægevirksomhed som Indægtskilde». De øvrige forskjellene mellom forslagene består stort sett av forskjeller i straffenivået, og hvorvidt forseelsene skal være gjenstand for offentlig påtale. I henhold til dokument 19 vil kvakksalvere kunne påtales med mindre de har påført den syke «saadan Skade, som er nævnt i Lov angaaende Forbrydelser af 20de August 1842, Kap. 15, §§ 1, 2, 3 og 4».

I «indst. og Besl. O. 132», 11. april 1866 innstiller justiskomiteen deretter overfor Odelstinget, et lovforslag som er tilnærmet identisk med regjeringens forslag, med unntak av et vesentlig punkt: § 3 a. – næringsforbudet – er utelatt. For å bøte på dette har justiskomiteen foreslått en ny § 5, som

116 «O. No. 42» i *Storthingsforhandlinger*, 1865–66, 5. del.

117 Ibid., 1

118 Ibid.

119 Det er interessant å merke seg at hele 11 av de 23 kommisjonene som var for opphevelse av loven var fra Stavanger, Uelands eget amt.

krever at dersom «Skade paa Legeme eller Helbred [er] tilføiet Nogen, som paa Grund af Tyendeforhold, andet Kontraktsforhold eller Fattigdom har krav paa Lægehjælp for Andens regning», skal den ansvarlige straffes dersom denne har «ladet den Syge tage under Kuur af Person, som ikke er dertil autoriseret» (vedlegg 4). Justiskomiteen vurderer det imidlertid slik at den samme plikten til å bruke lege ikke gjelder overfor ens egne barn, kone eller «andre nærstaaende».¹²⁰ Dette lovforslaget danner utgangspunktet for forhandlingene i Odelstinget samme år, og gjennomgår kun små forandringer fram mot det endelige vedtaket i 1871. Underveis i forhandlingene kommer riktignok en mengde forslag til store og små endringer, men får ingen konsekvenser fordi de stemmes ned. Ved siden av regjeringens forslag til § 3 a, er det ovennevnte § 5 i justiskomiteen av 1866 sin innstilling som blir gjenstand for mest diskusjon. Bortsett fra spørsmålet om den skal være en del av loven, veksler ordlyden i § 3 a. mellom betegnelse «indtægtskilde» og «næringsvei». I 1866 blir både Odelstinget og Lagtingets beslutninger likelydende med justiskomiteens, men igjen nekter regjeringen å sanksjonere beslutningen.

1868–69

Foran stortingsforhandlingene i 1868–69 gjentar regjeringen sitt forslag. Denne gang velger justiskomiteen å legge innstillingens § 3 a. til grunn og dermed innta et forslag om forbud mot næringsvirksomhet. Ordlyden endres imidlertid og § 3a. i justiskomiteens innstilling blir som følger: «har betinget sig eller modtaget Godtgjørelse; – eller». I tillegg opprettholder komiteen forrige Stortings beslutnings § 5.

I forhandlingene i Odelstinget taes imidlertid ikke justiskomiteens forslag til følge, og man vedtar en beslutning som er likelydende med forrige Stortings med unntak av § 2, som innebærer at grensen for bevillingsforapelse settes høyere. Odelstingets beslutning får bifall fra Lagtinget, men igjen nektes forslaget sanksjon fra regjeringen. I 1869 var man dog nær å få en gjentakelse av beslutningen av 1863 og dermed få opphevet hele forordningen. Forslaget om opphevelse, fra representant Kolbenstvedt, ble forkastet med 40 mot 37 stemmer.

1870–71

Stortingssesjonen 1870–71 var historisk. En lang og vinglete dragkamp endte med at man vedtok å gjennomføre årlige Storting, i motsetning til hvert 3. år. For Odelstinget i 1871 fremsettes igjen forslaget om å oppheve §§ 5 og 6 i forordningen av 1871 (Dokument No. 6), denne gang undertegnet S. Jaabæk, E. Reiersen, Aug. Skogsjord, H. Braadland og Erik Jaabæk. Denne gangen foreligger også et privat forslag fra homøopat Meldal, vedtatt av D. Iversen (Dokument No. 40), som foreslår det samme, subsidiært at «Behandlingen efter en homøopathiske Lægemethode bliver aldeles fri.»

120 «Indst. og Besl. O. No. 132», I *Storthingsforhandlinger*, 1865–66, 9. del.

Justiskomiteens innstilling tilbakestiller § 2 fra forrige Stortings beslutning og setter fram et helt nytt forslag til § 3 som denne gang kun omhandler forbudet mot næringsvirksomhet. I tillegg utgår § 4 fra forrige Stortings beslutning, slik at loven fortsatt har 7 paragrafer. I Odelstinget samme år forkaster man justiskomiteens endringer og legger forrige Stortings beslutning til grunn for forhandlingene. Denne vedtas uten endringer i odelsting og lagting, og får denne gang også regjeringens sanksjon. På flere avgjørende punkter har opposisjonen har vunnet fram med sitt syn, selv om mange helst ville hatt loven fullstendig opphevet. I § 2 vant man fram med at straff og bevillingsfortapelse kun skal inntreffe dersom en man påfører den syke « betydelig Skade på Legeme eller Helbred». Den viktigste seieren finner vi utvilsomt i § 3 der utelatelsen av regjeringens forslag til § 3a. utelates. I fortsettelsen vil jeg omtale dette punktet som «næringsforbudet».

Selv om den endelige loven i høyeste grad var en langt mer liberalistisk lovtekst enn embetsstanden hadde ønsket seg, er det likevel verdt å påpeke at den også innebærer vesentlige begrensninger i ikke-legers mulighet til å drive legepraksis. Den største begrensningen finner vi nok i § 3b, som forbyr ikke-leger å anvende «Lægemidler, som det er forbudt Apothekerne at udlevere til Alle og Enhver». Dette punktet går ikke gjennom uten motstand fra opposisjonen. Et annet punkt hvor opposisjonen tilsynelatende gjorde en vesentlig innrømmelse i retning av å innskrenke retten til å bruke kvakksalver, finner vi i § 5. Denne paragrafen vil jeg i det følgende omtale som «tyendeparagrafen». Til tross for at opposisjonen må gi etter på disse punktene vil det likevel være å gå for langt i kalle den endelige loven et kompormiss. Selv om man i 1863 faktisk få vedtatt å oppheve forordningen, klarer man ikke å få gjentatt denne beslutningen ved påfølgende samlinger. Det sentrale, som gjør at den endelige loven må betraktes som en seier for opposisjonen, er utelatelsen av den mye omtalte § 3a. som satte forbud mot å drive uautorisert legevirksomhet som næringvirksomhet. Dette punktet ga grobunn for en situasjon der hvem som helst (som ikke var omreisende, var tidligere straffet, eller hadde hatt 3 års opphold i riket) kunne tilby sine tjenester.

4. Synet på kvakksalveren

Hva er en *Kvakksalver* og hva er egentlig *Kvakksalveri*? Disse spørsmålene spiller en sentral rolle i forhandlingene. For å vedta en lov er det avgjørende å vite hva saken dreier seg om. I del I så vi hvilket bilde som er tegnet av *alternativ medisin* i Norge på 1800-tallet. Temaet for dette kapitlet er, som nevnt i innledningen, å forsøke å etterspore et positivt syn på kvakksalveri eller uautorisert legehjelp, som kan ha gjort det mulig å liberalisere slik virksomhet. Motsatt skal vi også se hvilke negative oppfatninger som uttrykkes. Mitt anliggende i denne sammenhengen er altså ikke å forsøke å besvare de innledende spørsmål, men å vise hvilket bilde som kommer fram i løpet av forhandlingene og på hvilken måte dette kan ha hatt betydning for sakens utfall.

Sofia Ling har studert kvakksalveri som sosial konstruksjon og peker på at begrepet «kvakksalveri» ikke er en univverselt gyldig eller objektiv beskrivelse; det gjenspeiler ikke virkeligheten, men bygger på at forutsetningen om at den står i motsetning til en sann legekunst. Begrepet innbærer ikke bare en avgrensning, men også en vurdering. Det er en betegnelse som ingen ville påføre seg selv, men som tilskrives av andre.¹²¹

Jeg vil begynne kapitlet med å lete etter de negative oppfatningene av kvakksalveriet slik det kommer fram i forhandlingene. Forståelig nok vil dette synet i første rekke målbæres av embetsstandens representanter. Hoveddelen er imidlertid rettet mot det som kan forstås som et mer positivt syn på uautorisert legevirkosomhet – et syn som naturlig nok står sterkere hos lovmotstanderne. Denne oppdelingen innebærer to farer. Den ene er at vi ved å gruppere representantene står i fare for å generalisere debatten innad i «gruppen». Som vi så i innledningen er det ikke slik at representantene taler med én tunge. De representerer mange forskjellige syn, selv om alle til syvende og sist tar et standpunkt for eller mot loven. Dette meningsmangfoldet vil jeg la komme fram i utlegningen. Den andre faren ligger i at denne oppdelingen kan bidra til å polarisere posisjonene mer enn det er grunnlag for. Det meningsmangfoldet jeg sikter til ovenfor innebærer at noen av representantene kan sies å ha mer ekstreme synspunkter enn andre, som igjen er mer moderate. Jeg mener likevel en slik disposisjon kan forsvares da den bidrar til en enklere tematisering av materialet. For øvrig diskusjon av disse problemene vil jeg henvise til den generelle kildediskusjonen i innledningen.

Kvakksalveriets negative side

Vi skal her se hvordan holdningene til kvakksalvere kommer negativt til uttrykk, i første rekke av embetsstandens representanter. Det er imidlertid ikke slik at opposisjonen heller er udelt positive til alle former for kvakksalveri, selv om mange av de ønsker å oppheve loven, noe vi også skal

121 Sofia Ling, *Kärringmedicin og vetenskap: Läkare och kvakksalverianklagade i Sverige omkring 1770–1870* (Uppsala: Uppsala universitet, 2004), 13–15.

se her. Det første som angripes er et av lovens premisser, nemlig definisjonen av «Kvaksalver». Forordningen av 1794 forbyr enhver «Qvaksalver» å «tage Syge i Kuur». Begge begrepene er gjenstand for kritikk i forhandlingene. Allerede i justiskomiteen av 1863 sin innstilling til Odelstinget kritiseres termen:

„Kvaksalver“ er Enhver, som befatter sig med at tage Syge under Behandling, uden at være autoriseret : uden at have bestaaet Examen ved det norske, før kjøbenhavnske, Universitet. At enhver saadan „Kvaksalver“ er „uvidende“ og saaledes sætter den Syges Liv i Fare, og at omvendt den examinerede Lægeetat i sig indeslutter alt Indbegreb og Lægekunst, kan vist ikke erkjendes.¹²²

Justiskomiteen støtter altså kritikken av forordningen av 1794 med grunnlag i bruken av betegnelsen «kvaksalver», først og fremst fordi den fungerer som en samlebetegnelse for alle som befatter seg med «at tage Syge under Behandling» uten å ha medisinsk embetseksamen. At den gamle forordningen har store mangler er imidlertid et lite kontroversielt standpunkt, som deles av de fleste representantene. Uenighetene ligger i hvor langt man skal gå i liberalisering, og her spiller begrepene en viktig rolle. Selv om man faktisk får flertall for lovens opphevelse i 1863, er det i de tre siste forhandlingsrundene flertall for en lov. Selv ikke i det såkalte «bondestortinget» i 1869 får lovmotstanderne flertall for opphevelse, selv om det er jevnt.

Det var altså stor grad enighet i Stortinget om at enkelte grupper ikke under noen omstendighet burde tillates å *ta syke i kur*. Hos embetsrepresentantene tegnes utover dette et dystert bilde av hva som ville skje dersom man legaliserte kvakksalveriet. I Odelstinget i 1869 gjør han det klart at man ved å heve kvakksalverloven «kunde derved legalisere, hvad der i Store taget fandt Sted i andre Lande, men man legaliserede derved Charlataneriet»¹²³. Han frykter at folk skulle reise rundt og bruke «Trompetstød for at trække Folk til sig ved Løgne»¹²⁴, og han har lite tro på at de vil søke dit hvor det er få leger, tvertimot, «de vilde søge (...) did, hvor der kunde være noges Klækkeligt at tjene.»¹²⁵ Schweigaard er blant dem som går lengst i å beskrive kvakksalverne som bedragere som kaldt og kynisk er ute etter pengene til folk, eller som forsøker å sko seg på å tilby ulovligheter. Schweigaard er et godt eksempel på hvordan lovtilhengerne stadig forsøker å tegne et skremmebilde av kvakksalvernes virksomhet. Schweigaard hadde nok et visst grunnlag for sine beskrivelser. Olav Bø skriver at «innen trolldomsmedisinen, møter vi stundom sjarlatanar og grove spekulantar», men han presiserer at de menneskene han selv omtaler var dypt respekterte og «lækjekunnige»¹²⁶. Det er likevel andre ting enn trolldomskunst Schweigaard later til å ha tankene:

122 «Inds. O. No. 35», i *Storthingsforhandlinger; Odelstinget 1862–63*. 10 Del, s. 153.

123 OT, 1869, 505.

124 Ibid.

125 Ibid.

126 Olav Bø, *Folkemedisin og lærd medisin*, 148–49.

Man vidste jo, at de gave sig af med at kurere hemmelige Sygdomme. I Amerika saa man Avertissementer i Aviserne om Lægemidler, som endelig ikke maatte bruges av frugtsommelige Fruentimmer; enhver vidste naturligvis hvad Mening en var hermed. Man saa, at disse Mennesker brugte de besynderligste Ting, f. Ex stødt Glas.¹²⁷

Schweigaard trekker her frem fosterfordrivelsen når han skal beskrive kvakksalvernes virksomhet. At abort ble utført av kloke koner, og var et velkjent fenomen på denne tiden, er hevet over tvil.¹²⁸ Det er usikkert i hvilken utstrekning dette fant sted, men det er sikkert at i en tid hvor det ikke fantes noen legal alternativer når man var med uønskede barn, var kvakksalverne og deres råd, en av mange løsninger. Det fantes mange kjente midler for fosterfordrivelse, blant annet bruk av kvikksølv, årelating og urter av forskjellig slag.¹²⁹ Inntil revisjonen av straffeloven i 1842 var straffen for fosterfordrivelse, eller *barnefødsel i dølgsmål*, døden, men ble i de fleste tilfeller omgjort ved benådning. Til tross for at fosterfordrivelsen utvilsomt var en del av kvakksalvernes virksomhet, blir aldri abortspørsmålet noe stort tema i forhandlingene. Det nevnes knapt av lovmotstanderne. En av dem som gjør det er Velde i 1869, som mener slike ting bør være gjenstand for den «Kriminelle Ret».¹³⁰ I dette tilfellet er stillheten om temaet i seg selv talende. For lovmotstandernes del er det ikke fordelaktig å trekke oppmerksomheten mot de klart kriminelle sidene ved virksomheten. For embetsrepresentantene er det tvert i mot dette som er hensikten.

Embetsrepresentantene benytter seg i overveiende grad av negative begreper i sine beskrivelser av kvakksalvernes virksomhet. De trekker frem eksempler der kvakksalvere har gjort feil, og viser til erfaringer med svindel og illegale tilbud som abort. Det er lite som samsvarer med det bildet av trolldomsbaserte kurer som tegnes i den øvrige litteraturen. Det betyr ikke at disse ikke fantes, men mye kan tyde på at embetsstandens negative syn på disse aktørene ikke er rettet mot det irrasjonelle i seg selv, men en oppfatning av at de primært var bedragere. Et viktig spørsmål er imidlertid hvorvidt vi kan oppfatte embetsstandens negative beskrivelser som uttrykk for deres egentlige oppfatninger. Vi må også ta i betraktning at disse beskrivelsene er en del av en debattsituasjon hvor overtalelse av debattfeller må ha vært et viktig anliggende. På spørsmålet om hva embetsmennene mente å gjøre med sine negative beskrivelser er svaret åpenbart. Hensikten må ha vært å skremme motparten fra å slippe deres virksomhet fri.

Mangfoldet av benevnelser for folk som drev med sykestell og behandling uten medisinsk embetseksamen er stort. På bygda brukte man betegnelser som «bygdelækjar og bygdedokter». Ellers var «kloke», gjerne med «gubbe», «kall» eller «kone» etter seg ofte i bruk.¹³¹ Disse positive betegnelsene for ikke-leger bærer i seg et vitnesbyrd om en tiltro til folkemedisinen der «kvakksalver» har en langt mer negativ klang. Også i mitt materiale anvendes en rekke betegnelser. Begrepene

127 OT, 1866, 535.

128 Ellen Schrupf, *Abortsakens historie*. (Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1984), 14.

129 Anne-Marit Gotaas, «Barnefødsel i dølgsmål» i Anne Marit Gotaas et al., *Det kriminell kjønn*, (Oslo: Pax Forlag, 1980), 25.

130 OT, 1869, 506.

131 Olav Bø, *Folkemedisin og lærd medisin*, 39.

«kvakksalver» og «kvakksalveri» i liten grad i bruk i bygdemålet, slik vi så tidligere. «Kvakksalver» har to former for bruk. På den ene siden kan det fungere som en tilsynelatende verdinøytral betegnelse på alle som ikke har medisinsk embetseksamen. Men i tillegg har begrepet en nedsettende betydning, slik vi så i den innledende begrepsdiskusjonen. Begrepet «kvakksalver», og den språklige rammen forøvrig, er i seg selv en viktig del av utgangspunktet for debatten. Gjennom begrepene gjør vi oss i stand til å organisere og sortere virkeligheten. Språket brukes forskjellig av de to motpartene, når det kommer til øvrige betegnelser på grupper av aktører innenfor gruppen av uautoriserte medisinske aktører. En viktig side ved en debatt er å erobre definisjonsmakten over de sentrale begrepene i debatten, for derigjennom å definere disse til sin fordel. I forhandlingene er det i første rekke spørsmålet om hvem som skal omfattes av begrepet «kvakksalver» – som, som nevnt, var offisiell språkbruk og hadde en nedsettende betydning – som blir gjenstand for debatt. I tillegg anvendes en rekke alternative betegnelser på kvakksalvere og deres virksomhet – disse har ofte til hensikt å ekskludere eller inkludere enkelte aktører fra sider av virksomheten.

De virkelige Kvakksalvere

En distinksjon som ofte forekommer i forhandlingene er det skillet som gjøres mellom «de egentlige kvakksalvere» og de som, i enkelte av representantenes øyne, faller utenfor denne kategorien. Som vi så ovenfor, var heller ikke bonderepresentantene udelte tilhengere av alle som bedrev legeskunst. Ueland forsikrer at man i hans amt ikke «havde havt Kvakksalvere, som fortjente dette Navn, men vel enkelte praktiske Mænd – ingen Markskrigere –, som havde erhvervet sig Indsigt og Dygtighed i at behandle visse Sygdomme.»¹³² Til forskjell fra de virkelige kvakksalver står de *praktiske Mænd*. På denne måten forsøker lovmotstanderne å gi et bilde av en form for praksis som ikke er skolemedisin, men som heller ikke er kvakksalveri. Ved å ta distansere seg fra begrepet «Kvakksalver» kan man på samme tid si seg enig i at man er motstander av *kvakksalveri*, men tilhenger av en fri legevirksomhet, slik Sørensen uttrykker i Odelstinget i 1863:

Han var en Hader af de virkelige Kvakksalvere, som benyttede sig af Folks Uvidenhed for at tjene Penge. Men den nuværende Kvakksalverlovgivning var ikke til Fordel for andre end de virkelige Kvakksalvere ; netop fordi Tingen var ulovlig, havde Benyttelsen af Kvakksalvere en vis Tiltrækningskraft ; der var ingen Betænkelighed ved at ophæve disse Paragrafer.¹³³

Uttrykk som «de virkelige Kvakksalvere» og «de egentlige Kvakksalvere» brukes mange steder av lovmotstanderne for derigjennom å si at det finnes noe som kan kalles kvakksalveri, som er et negativt fenomen, men som etter gjeldende definisjon omfatter mange som har noe positivt å

¹³² OT, 1869, 509.

¹³³ OT, 1863, 322.

bidra med. De forsøker dermed å omgå kvakksalverbegrepet ved å omdefinere det til kun å gjelde én gruppe tilbydere av uautorisert legehjelp, nemlig de useriøse, de som kun ønsker å loppe folk for penger. Som vi ser uttrykker Sørensen at loven kun bidrar til å hjelpe disse useriøse aktørene ved å gjøre dem til en slags forbuden frukt. Dette antydes flere ganger i debattene, blant andre av Lindstøl i 1871.¹³⁴ Her snus hele problemstillingen på hodet; loven er ikke noe hinder for det *virkelige kvakksalveri*, den bidrar tvert i mot til å styrke det.

Aga mener at denne motstanden er en del av menneskenaturen: «Det laa nemlig i den menneskelige Natur saameget som muligt at imødegaa og omgaa slige Lovforbud som indskrenkede den Personlige Frihed».¹³⁵ Som vi skal se mer på i neste kapittel, er det nok noe i det Lindstøl og Sørensen peker på. Kulturavstanden mellom legene og embetsstanden var betydelig og legenes holdninger hjalp ikke stort på den saken. Slik kan man ikke utelukke en viss grad av trass i almuens holdning til lovverket. Et lignende argument gjentas av Sørensen som ikke tror det er noen ovehengende fare for at folk skal la seg lure. Han tror snarere at den «Kur, som nu foregik skjult, var visselig langt farligere (...) Traadte Kvaksalverne offentlig frem, kunde Enhver kontrollere dem»¹³⁶. Igjen ser vi at kvakksalveriet defineres som noe bedragersk, noe det er enkelt å være mot, men som man likevel er skeptisk til å forby direkte da loven også vil ramme de som har gode hensikter.

Noen grupper krystalliseres tidlig ut som uønskete til å bedrive legeskunst. I et lovforslag utarbeidet av regjeringens medisinalkontor i 1865 gjelder dette tidligere straffede, folk som ikke har hatt opphold i riket i mer enn tre år, og folk som er «væsentlig Omstreifere». I sin begrunnelse for å utelukke disse gruppene oppgir medisinalkontoret at det er «Stærk Formodning om, at Kvaksalveren ikke under sin Virksomhed gaaer forsvarlig tilværks»¹³⁷. En slik holdning til de omreisende er ikke medisinalkontoret alene om. Ole G. Ueland sier i Odelstinget i 1866 at «[d]e, som ikke dreve denne Virksomhed som Næringsvei, maatte jo være omreisende Folk, som f.eks Kjedelslikkere».¹³⁸ Ueland setter de omreisende opp mot de som, i hans øyne, har gode hensikter. De omreisende skilles hele veien ut som egen gruppe, og det er i det hele tatt lite kontroversielt hvorvidt de bør stenges ute fra å drive legeskunst. Bonderepresentanten Øvrom avviser likevel at disse gjør noen særlig skade, han hadde ikke hørt «at disse Omstreifere havde gjort noget andet Ondt, end at narre Folk; thi de vare nok saa Kloge, at de sølede sammen Noget, der hverken kunde gavne eller skade.»¹³⁹

Ifølge Olav Bø synes begrepet «kvakksalver», i forbindelse med omreisende, å være «meir på

134 OT, 1871, 80.

135 OT, 1871, 322.

136 OT, 1869, 513.

137 *Forslag til Forandring i den Bestaaende Kvaksalverforordning*. Utarbeidet i Indredepartementets Medicinalkontor (Christiania: Det Steenske Bogtrykkeri, 1865), 16.

138 OT, 1866, 533.

139 OT, 1871, 81.

sin plass enn når det er tale om vanlege bygdefolk»¹⁴⁰. Det får stå for Bøs regning. De omreisende, *omstreifere* eller *taterne* var en gruppe som var generelt lite populære i tiden. Deres nomadiske livsform satte dem i konflikt med den norske samfunnet, de ble konstant oppfattet som et problem, noe som resulterte i en historie fylt av overgrep fra samfunnets side.¹⁴¹ Eilert Sundt fattet tidlig interesse for «fantesakene». Ifølge *Norsk innvandringshistorie* var det hans interesse som sørget for at fantene ble «oppdaget». Inntil første halvdel av 1800-tallet var de i første rekke blitt oppfattet som kriminelle, og et problem som skulle utryddes. De var, på samme måte som samer og kvener, betraktet som utgrupper i det norske samfunnet. Den nye politikken gikk ut på ikke bare å beskytte samfunnet mot taterne, men å hjelpe dem.¹⁴² Sundts første innberetning om fantene, som ble skrevet med støtte fra regjeringen, sto ferdig som en hel bok i 1850. Sundts avhandling var bredt kulturelt anlagt; han var den første som påviste at fantene hadde et eget språk og en felles historie, og at det var flere forskjellige rivaliserende taterslekter. I sin andre bok om fantefolket (1859) skriver Sundt at

(...) Fante-Navnet lyder ikke smukt; det maa dog endnu bruges, saa leenge der gaar Folk omkring i Landet paa den gamle Vis; men det har ikke nogen god Klang i vore Dren; der ligger Foragt deri, og dem, som bar Navnet, pleiede man ikke vente store og gode Ting af.¹⁴³

Til tross for Sundts vitenskapelige tilretteleggelse av stoffet var det ifølge H. O. Christophersen ikke Sundts hensikt å «levere et vitenskapelig bidrag til fantevesenets utforskning». Den skulle «være et skritt i retning av en fornuftig avvikling av fanteondet»¹⁴⁴. At de omreisende representerte et problem var således lite kontroversielt. De sto lavt i kurs i befolkningen forøvrig, noe de kom til gjøre et godt stykke inn i forrige århundre. Til tross for frykten for de omreisendes tendenser til kvakksalveri, er imidlertid fenomenet kun omtalt ved ett av de 76 tilfeller av fantefamilier Sundt gir beretning om.¹⁴⁵ Også legene betraktet omstreiferne som et problem, i følge Stavheim. Hun forteller at det var denne gruppen som fikk hardest medfart i medicinal-beretningene. Deres omflakkende tilværelse gjorde dem vanskelig å få tak i.¹⁴⁶

Et av de områdene hvor det synes å være størst uenighet blant representantene, er i spørsmålet om hvor det skadelige kvakksalveriet vil være å finne. Som vi skal se er opposisjonen opptatt av å tegne et bilde av forholdene på landsbygda som en tilstand der folk hjelper hverandre med husråd i en vanskelig situasjon. Schweigaard, mener derimot liberalisering ikke vil hjelpe for landsens folk:

140 Olav Bø, *Folkemedisin og lærd medisin*, 39.

141 Blikrud et. al., *Vitenskapens utfordringer*, s 338f.

142 Einar Niemi, Jan Eivind Myhre og Knut Kjeldstadli, *Norsk innvandringshistorie bind 2: I nasjonalstatens tid 1814–1940*, (Oslo: Pax, 2003), 147.

143 Eilert Sundt, *Fortsat Beretning om Fantefolket*, (Christiania: Chr. Abelsted, 1859), 38.

144 H.O. Christophersen, *Eilert Sundt: En dikter i kjensgjerninger* (Oslo: Gyldendal, 1979), 79.

145 Sundt, *Fortsat Beretning Om Fantefolket*.

146 Stavheim, Synne: «"Til doktoren ? Tvi!" Holdninger til helseforhold i Østerdalen og Solør-Odalen 1835–1870». Hovedoppgave i historie, våren 1993, Universitet i Oslo, 61.

Man mente, at naar Loven gjorde det frit, saa vilde Vedkommende nedsætte sig der, hvor Lægerne ikke kunde komme frem. Nei, – det var sandelig ikke til saadanne Steder, de vile søge, men derimod did, hvor der kunde være noget Klækkeligt at tjene.¹⁴⁷

Schweigaard later til å sikte til at loven vil lokke kvakksalverne til byene, og altså ikke gjøre noe for å bedre situasjonen på bygdene. Bonderepresentanten Øvrom følger opp med et lignende argument i 1871, men mener at dette ikke har så stor betydning. Folk som lot seg lure av slike folk vil aldri anmelde det, men det «skede aldrig, de skammede sig over at være blevne narrede og tænkte i sit stille Sind, at de nok skulde passe sig en anden Gang.»¹⁴⁸ Overlege Løberg, derimot argumenterer for det stikk motsatte i Odelstinget i 1871. Ifølge Løberg var ikke kvakksalveriet så farlig om det innskrenket seg til byene. Det var tvertimot på landsbygda det vil gjøre skade, hvor det ville ramme «lettroende Folk»¹⁴⁹. Disse selvmotsigelsene kan tolkes på to måter. På den ene siden er det snakk om forskjellige mennesker som gjør seg sine egne tanker om ulike sammenhenger. Dermed oppstår også muligheten for at de faktisk tenker og ressonerer ulikt, og dermed kommer opp med forskjellige svar på de samme spørsmålene. Schweigaard er opptatt av kvakksalvernes bedragerske vesen, mens Løberg har en større bekymring for folkets lettroenhet. På den andre siden kan selvmotsigelsene tyde på at man i en argumentativ situasjon må tilpasse argumentene den motstanden man møter. Argumenterens bruk kommer her til nytte. Det er til en hver tid viktigere å vise motstanderen at man har rett, enn at man faktisk har rett.

Så langt kan man si at det fantes en utstrakt enighet i at det finnes negative former for kvakksalveri, «kvakksalveri» i sin *egentlige* form. På dette punktet kan man si at embetsrepresentantenes negative oppfatninger får resonans hos opposisjonen. Det er et videre spørsmål hvorvidt bonderepresentantenes meninger kan antas å være representative for almuen i denne sammenheng. Det materiale som er knyttet til omstreifernes virksomhet tyder på det. Som gruppe var de sett på som et utskudd, noe på utsiden av det norske, og var således lette å ty til for å ta avstand fra det *virkelige* kvakksalver.

De gode hjelpene

Som nevnt i forrige kapittel var en del av diskusjonen knyttet til hvorvidt det skulle være tillatt for alle utenom ovennevnte å ta syke i kur i en slik utstrekning at det kunne kalles *næringsvirksomhet* eller regnes som en *inntektskilde*. I all vesentlighet er det utelatelsen av denne paragrafen som fører til sanksjonsnektelse i 1866 og 1869. Mye av argumentasjonen om kvakksalveriet er derfor knyttet til hvorvidt det kan rammes av en slik paragraf. Som vi har sett er det ingen tvil om at det også blant opposisjonen fantes en misnøye med aktører innen den gruppen som kunne omfattes kvakksalverbegrepet. Men samtidig blir det viktig å etablere at det finnes aktører som

147 OT, 1869, 505.

148 OT, 1871, 81.

149 OT, 1871, 83.

ikke fortjener å omfattes av loven, og som derfor heller ikke fortjener å bli omfattet av termen «kvakksalver», i den negative betydningen av ordet. Som vi så ovenfor ga Ueland uttrykk for at det nettopp ikke var de omreisende som ville rammes av et forbud mot næringsvirksomhet. Opposisjonens grunnleggende innsigelse mot loven er at den rammer feil. Vi har allerede sett hvordan man ved å skille ut de *virkelige* kvakksalvere mener at loven bidrar til å fremme dette. Loven rammer altså ikke *de den burde*. I tillegg, som vi skal se nærmere her, mener man at loven ikke rammer *de den ikke burde*, og attpåtil rammer *der* den ikke burde.

Det problemet Ueland peker på er det han kaller «vårt Lands lokale Forhold». ¹⁵⁰ Legedekningen var, som sagt, fremdeles svært lav. Mange distrikter sto helt uten lege, og misnøyen var stor. Dette ga seg igjen utslag i motstand mot distriktslegeordningen. Jaabæk la flere ganger fram forslag om å legge ned det offentlige legevesen helt. ¹⁵¹ Dette forholdet gjorde det i stor grad nødvendig å benytte ukvalifisert hjelp. Hvem var det da som hjalp? I følge Ueland spilte presten en viktig rolle i dette arbeidet. «Præsterne og deres Fruer havde til de seneste Tider været de eneste Doktorer, man har havt paa Landet» ¹⁵². En viss grad av uautorisert sykehjelp ville alltid være naturlig, ifølge Ueland. Ikke bare synes han «sadsanne smaa Huskure» burde være tillatt, dog om man tok seg betalt for det. Han ser også for seg en utvidelse av ordningen med små «Husapothek». Foreløpig er det lite som vitner om at Ueland i noen særlig grad ser på kvakksalverne som mennesker med en spesiell begavelse, eller at deres kurer har noe magisk ved seg. Ueland snakker om bygdefolkets husråd som om disse først og fremst er basert på, og en forlengelse av, rasjonell medisin.

At det var prestene som var i myndighetenes tanker når de tok til orde for næringsforbudet er lite trolig. Ifølge Olav Bø sto prestene i en «mellomstilling mellom dei profesjonelle eller halvprofesjonelle og bygdelækjarane». ¹⁵³ Bygdelegene kjente bygdemiljøet og folk hadde tillit til disse i større grad enn legene, hevder Bø. Mange av prestene hadde også medisinsk forkunnskap. Bø utlegger biografisk materiale som antyder at prestelegen var vanlig fram til begynnelsen av 1800-tallet. ¹⁵⁴ I hvilken grad prestene spilte en vesentlig rolle i dette arbeidet etter dette, er imidlertid usikkert, men av Uelands innlegg kan man få inntrykk av at dette fremdeles forekom i 1860-årene.

Ved siden av prestenes virksomhet trekker opposisjonen fram det de kaller «Husraad» og «Huskure». De beskriver en tilstand der folk hjelper hverandre i nød. I denne sammenheng knyttes argumentasjonen sammen med nestekjærlighetsprinsippet, slik som kirkesanger Olafsen sier, var «det at yde den Syge Hjælp ofte kun Kristenkjærlighed» ¹⁵⁵. Som Ueland nevner Olafsen «Præstekonen» og betegner videre disse menneskene som «brave forstandige Folk» ¹⁵⁶. En av sentrale

¹⁵⁰ OT, 1866, s. 533.

¹⁵¹ Anne Lise Seip, *Sosialstaten blir til*, 220.

¹⁵² OT 1863, s. 318.

¹⁵³ Olav Bø, *Folkemedisin og lærd medisin*, 23.

¹⁵⁴ Ibid., 23ff.

¹⁵⁵ OT 1869, s. 504.

¹⁵⁶ OT 1869, s. 504.

innvendingene mot forordningen av 1794 dreier seg om at den, slik den var forfattet, i prinsippet ville ramme alt som kunne omfattes av termen «tage Syge i Kur». Tolket i videste forstand kan nemlig en kur omfatte alt som inngår i stell og pleie av syke, herunder det vi i dag kaller førstehjelp. Dette erkjennes også av regjeringen i Odelstingsproposisjon No. 7, 1869, hvor det står at slik «den ældre Lovgivning (...) var affattet, gik der under dens Bogstav mange Tilfælde af Sygehjælp, ydet af ikkelæger, for hvilke Anvendelse af Straf maatte ansees som ubillig og uhensigtsmæssig». Som eksempler her nevner regjeringen sykehjelp i «Nødstilfælde», «almindelige Huusraad» eller «simple Medikamenter» og som kun ytes som en følge av «Velvillie eller af Omsorg». Alle disse tilfeller skal ifølge regjeringen være straffrie, i « Modsætning til den Sygepraxis af Ikkellæger, der udøves som Indtægtskilde eller som Næringsvei.»¹⁵⁷

Schweigaard forsøker å arrestere opposisjonens representanter på dette punktet. Selv om man i tilfeller der det var langt til legene var nødt til å søke hjelp hos «Andre, til hvem man havde Tillid, og ofte hos Præstekoner» var det ham «ubekjendt at disse tog Betaling derfor.»¹⁵⁸ Velde har imidlertid en annen oppfatning av saken, det kunne ikke være så galt «at en Person, der i Nabogaarden blev kaldt bort fra sit Arbeide for at hjælpe en Syg, tog saamange Skillinger, som han maatte for at faa sit Arbeide udført af en Anden».¹⁵⁹ Et annet problem er hva som egentlig skal kunne kalles betaling. Opposisjonen fastholder at det i stor grad dreier seg om en eller annen form for godtgjørelse. Augustinussen hevder at

Kvaksalvere, eller vel rettere sagt som oftest Kvaksalversker, der havde virkelig Praxis i det Store, fik Betaling om der end ikke fordredes saa og saa mange Ort og Spd. for at tage Syge i Kur. Man søgte hen til saadanne og var der en Stund, og først og fremst maatte da Enhver betale for Medicin eller de Midler, han fik, og dernæst for Opholdet paa Stedet.¹⁶⁰

Utover dette kjenner ikke Augustinussen til at man tok betalt for annet enn kosten. Vi ser altså konturene av en situasjon der sykehjelp er noe som foregår mellom folk flest, eller som tilbys av folk som nyter stor tillit i befolkningen. Mor Sæther, som jeg har omtalt i del I, er absolutt av de som kan sies å ha drevet *praksis i det store*. I følge Olav Bø var hun velstående, noe som taler for at det «knapt var for vinnings skuld ho tok til å praktisere mellom sjuke og lidende»¹⁶¹. Dette ser også ut til ha vært et gjennomgående trekk blant de eksemplene Bø viser til. Som bonderepresentantene gir uttrykk for, tegner Bø et bilde av bygdelegene som ærlige og rederlige mennesker med et godt hjerte; «det vi kan kalle topp-punktet av den rasjonelle folkemedisinen». Det var neppe heller slik at «dei praktiserande medviti tok sikte på å skaffe seg levebrød», men var en «pålagd

157 «O. No 7. Om Forandringer i Kvaksalverlovgivningen.» i *Storthingsforhandlinger 5. Del 1868–69*, s. 2.

158 OT, 1869, s 506.

159 OT 1869, s. 506,

160 OT 1869, s. 507.

161 Olav Bø, *Folkemedisin og lærd medisin*, 45.

oppgåve frå eit miljø der trongen til hjelp var levande». Selv om enkelte, som Mor Sæther og Mor Frøisland var formuende nok til å hjelpe vederlagsfritt, gjaldt imidlertid ikke dette alle. Noen var nok avhengige av «ei viss godtgjersle, som likevel var svært avgrensa samanlikna med det som den profesjonelle lækjaren skulle ha»¹⁶². En ting er hva som kan kalles *næringvei* eller *inntektskilde*. En annen ting er hvordan man skal kunne håndheve et slikt forbud. Jaabæk er, som alltid, bekymret for kostnadene ved et slikt forbud og peker på at «da maatte jo Nogen kontrollere, om Vedkommende modtog Godtgjørelse».¹⁶³

Ofte begrenser lovmotstanderne seg til å snakke om det de kaller husråd og ren førstehjelp. Noen av representantene går imidlertid lenger og peker på noe som kan minne om overnaturlige evner, talenter og innsikt. Her ser vi et grunnleggende forskjellig syn mellom representanter av bondeopposisjonen og legene. For sistnevnte er det utelukkende rasjonelle forklaringer som ligger bak sykdom og helbredelse. Hammerstad er av dem som går lengst i antyde at det kan ligge overnaturlige forklaringer bak kvakksalvernes evner når han antyder at Kvakksalveren hadde et «Slags Indblik, som kanskje en høiere Magt havde givet ham»¹⁶⁴.

Lovmotstandernes oppfatning av kvakksalverne kjennetegnes så langt av to hovedtrekk. I første omgang skiller de mellom de egentlige kvakksalvere og de som ikke fortjener et slikt navn. Som vi så innledningsvis var «kvakksalver» en nedsettende språkbruk som var en del av embetsspråket. I forsøket på å overbevise om at det finnes en positiv side ved å liberalisere lovgivningen, byr kvakksalverbegrepet på problemer da det er i tråd med den hegemonielle spåkbruk. Begrepet «kvakksalver» er noe opposisjonen må klare å omgå eller omdefinere. Ofte finner man i stedet ord som nettopp «ikke-læge» «frie leger», «folk» eller «mænd». Man skiller mellom *Charlataner* og gode *Folk* som bare gjør godt, men betegnelser som «Folk» og «Mand» forblir vage og ubestemte. Det retoriske aspektet er viktig for å vinne stemmer for sitt syn. Alle er selvfølgelig enig om at kvakksalverne er et onde som bekjempes, man er bare ikke enig om hvem som er kvakksalvere. De ærlige og redelige defineres vekk fra kvakksalverbegrepet. Slik Ueland ovenfor snakket om *innsikt*, snakker Sørensen om «Lag»¹⁶⁵. Disse *Personers* evner forblir likevel noe ubestemt, og på ingen måte nok for å overbevise en vitenskapelig anlagt embetsstand. Det er tydelig at det finnes en tro på at de kan ha noe positivt å utrette, noe deres øvrige popularitet vitner om.

Det er likevel langt mer uenighet knyttet til hvordan det virkelige kvakksalveriet kan bekjempes. Embetsrepresentantene argumenterer for at loven vil gjøre dette. Lovmotstanderne, derimot, argumenterer tvert i mot for at loven vil gjøre det motsatte; den vil tvert i mot stimulere til mer kvakksalveri.

¹⁶² Ibid., 147–149.

¹⁶³ OT, 1869, 507.

¹⁶⁴ OT, 1869, 512.

¹⁶⁵ OT, 1869, 516.

Forvaltere av positive kunnskaper

Så langt har vi først og fremst sett hvordan lovmotstanderne mener loven vil stå i veien for folks hjelpsomhet. Selv om man til en viss grad argumenterer for at det virkelige finnes «heldige» folkelige behandlere, som også driver sin praksis i det store, får man likevel inntrykk at disse formene for praksis tenkes som rent midlertidige. Det er i første rekke den dårlige legedekningen som nødvendiggjør kvakksalvernes tilstedeværelse. Vi skal her se hvordan dette synet utvikles til en tanke om *den frie Lægevirkksomhet* som noe mer permanent og komplementært til legens praksis.

Etter Schweigaards og Uelands bortgang i 1870 er det på Stortinget i 1871 rom for nye stemmer i debatten. På lovmotstandernes side står Sverdrup og Jaabæk fram som de klareste tilhengerne av det som nå ser ut til å være et begrep om «fri Lægevirkksomhed». Sverdrup utdyper sin visjon slik:

(...) det var gaaet op for Almenheden, at der i Samfundet var blevet Plads for en fri Lægevirkksomhed, der ikke var bunden til Examen, kongelig Udnævnelse eller Bevilling, en Lægevirkksomhed, der kunde stifte det største Gavn i de videste Kredse, og som det altid vilde ske i et fremadstræbende og oplyst Folk, vilde være det kraftigste Supplement til de Foranstaltninger, der i Lægevidenskabelig og sanitær Henseende kunde træffes fra Statens Side. Ogsaa Lægerne vilde have noget af den største og bedste Hjælp de kunde faa, i denne fri Lægevirkksomhed, og den vilde gjøre stor Nytte paa Steder, hvortil Lægernes Virksomhed ikke kunde strække sig. Med den stigende Oplysning og det dertil knyttede bedre Skjøn, gik det saa paa alle Felter, at der voxede Virksomheder op, der ikke passede i de gamle Former.¹⁶⁶

Sverdrup påberoper seg «Almenheden» til inntekt for sitt syn. På denne måten søker han å gi utsagnet sitt en form for demokratisk legitimitet. Sverdrup forankrer sin visjon om *den frie Lægevirkksomhed* i et klassisk utilitaristisk språk. Der opposisjonen hittil har argumentert med at det er nødvendig å oppheve loven fordi legene ikke strekker til, taler Sverdrup om den frie legевirkksomhet som noe varig. Med sine tanker om den frie legевirkksomhet er Sverdrup den av representantene som i størst grad uttrykker et syn på uautorisert legepraksis som noe komplementært til skolemedisinen. Det er ikke lenger slik at opplysningen sakte, men sikkert vil føre alle i hendene på legene, tvert i mot, stigende opplysning vil gi bedre skjønn, og dermed bidra til å utvikle nye former for medisinsk praksis. Selv om det farlig å bringe inn dagens begrep om «alternativ medisin» er det klart at Sverdrup tar til orde for berettigelsen av noe alternativt, som kan eksistere side om side ved legenes praksis. Jaabæk ser for seg muligheten av å gå inn på det han kaller en «Mellemlasse av Læger», men i hans tilfelle virker det hele mer økonomisk motivert:

Hvis man i dette Land var villig til at gaa ind paaat have en Mellemlasse af Læger, saa var det muligt, at man vilde faa billigere og flere Læger, især i de tyndt befolkede Distrikter. (...) Som sagt i Byerne havde man Tillid til Lægerne plus Latin, paa Landet havde man Tillid til Lægerne minus Latin.¹⁶⁷

166 OT, 1871, 89.

167 OT, 1871, 88.

I motsetning til Sverdrup som argumenterer med en tro på at en fri legevirksomhet vil gi bedre helsetjenester, for å oversette i et moderne språk, er det økonomiske det primære i Jaabæks argumentasjon. Som vi ofte har sett er det målet om å redusere statens utgifter som ligger bak Jaabæks ønske om en mellomklasse av leger. De latinlærde distriktslegene var i utgangspunktet for dyre etter Jaabæks syn, og han stemte stadig mot å opprette flere distriktsstillinger. Også her kommer kritikken av den vitenskapelige dannelsen frem; hvilken rolle spiller det egentlig om den som behandler en kan latin eller ikke.

Dersom det er grunnlag for å snakke om liberalismen som et uttrykk for elitens kulturelle hegemoni, kommer dette absolutt til uttrykk her. I følge Øystein Sørensen hadde «liberalismens ideer et så sterkt hegemoni at bondeinteresser jevnlig ble legitimert gjennom liberalistiske argumenter».¹⁶⁸ Bondeinteressene i denne sammenheng kan synes å være et forsvar for det tradisjonelle livet på landsbygda hvor bygdelegene var et trygt innslag, mens legenes inntog ble betraktet som et fremmedelement.

Oppsummering

Det finnes mange innfallsvinkler til hvordan stortingspolitikerne betraktet kvakksalverne og deres virksomhet i 1860-årene. Det første som gjøres er at man stiller seg uforstående til selve begrepet «kvakksalver», men i stor grad omgår det ved å benytte langt mer positive begreper. Det som synes klart er at få ønsket seg et system der det var fritt fram for bedragerer i form av «charlataner» eller «markskrigere». Uenigheten ser ut til å bestå i en grunnleggende forskjellige oppfatning av hvordan slikt best kan forhindres.

Lovtilhengerne knytter det uønskede kvakksalveriet opp til et motiv om å tjene penger, slik at man ønsker å sette grensen ved hvorvidt man har sin virksomhet som næringskilde eller ikke. Lovmotstanderne mener at et slikt forbud ville virke mot sin hensikt da kun ville stimulere de negative formene for kvakksalveri. De gode formene for uautorisert praksis ville imidlertid bli rammet ved at man i praksis fratok folk muligheten til å gjøre barmhjertighetshandlinger, fordi man ikke vil kunne be om godtgjørelse for hverken reise, medisiner eller anvendt tid. I tillegg mener man en liberalisering vil gi bedragerne mindre spillerom, både fordi den stigende opplysningen vil bidra til å avsløre dem, samtidig som at de ikke lenger vil framstå som forbuden frukt.

Embetsrepresentantene tegner ikke et bilde av kvakksalverne som irrasjonelle og overtroiske. Snarere er de i vesentlig grad opptatt av disse aktørene som bedragerer. Trolldomskurer og denslags får i det hele tatt bemerkelsesverdig lite plass i forhandlingene. Den vekten som i litteraturen er lagt på forekomster av trolldomsmedisin hvor overtro og irrasjonelle elementer, spiller en vesentlig rolle understøttes således ikke av stortingsforhandlingene. Dette betyr ikke at slike ikke fantes,

¹⁶⁸ Øystein Sørensen, «Liberalismens historie i Norge», i: Øystein Sørensen, Lars Fr.H. Svendsen og Lars Peder Nordbakken, *Tre essays om liberalisme*, (Oslo: Civita, 2008), 16.

men kan tyde på at for folk på denne tiden var slike metoder ansett som rasjonelle *à benytte*, da de var i tråd med tradisjonelle folkelige sykdomsforklaringer. Det kan også tyde på at litteraturens overvekt av disse aspektene gir et skjevt bilde av virkeligheten. Som vi har sett her er mye av argumentasjonen knyttet til en grad av nødvendighet. Man hadde faktisk ikke annet valg. I denne sammenheng bruker man ofte det kretsne nestekjærlighetsbudet som begrunnelse.

For opposisjonens del ser man en utvikling i holdningen til ikke-legene. Der man i debattene i 1863 i første rekke vektla nødvendigheten av å kunne yte førstehjelp, og nødvendigheten av små huskurer og husråd, ser vi mot slutten av debatten at enkelte av representantene argumenterer for en fri legevirksomhet som noe positivt i seg selv. Her deles ikke lenger forutsetningen om kvakkalveriet som noe negativt, noe som vil forsvinne bare med økt nivå av opplysning og bedre legedekning. I Sverdrups beskrivelse av det legevesen ser vi konturene av det som framstår som en komplementær kraft til den akademiske medisinen. Ikke midlertidig og mindreverdige, men likeverdige.

Ut i fra et spørsmål om kulturelt hegemoni vil dette, definert ut i fra hvem som sitter med makten, være representert ved embetsstandens syn. Slik sett kommer dette til uttrykk når man ser på måten bonderepresentantene forholder seg til begrepet «kvaksalver» på. Nettopp det at de i så stor grad er opptatt av å vise at begrepet ikke er gyldig for en rekke tilfeller, stadfester begrepets stilling som hegemonisk. Men i dette tilfellet er det neppe slik at maktens perspektiv er uttrykk for flertallets holdning. De holdningene opposisjonen målbærer er langt på vei sammenfallende med en bred strøm i folkekulturen. Det er derfor rimelig å si at det, i opposisjon til den hegemoniske kulturen, fantes en sterk motkultur med et selvstendig sett av positive betegnelser og forestillinger om den ikke akademiske medisinen.

5. Synet på legen

I dette kapitlet skal jeg ta for meg stortingsrepresentantenes syn på legestanden for å se om dette kan være en del av forklaringen på kvakksalversakens utfall. Da legestanden – og holdninger knyttet til denne – gjerne kan sees som en del av vitenskapen som helhet, vil det være naturlig å ta med dette der det kommer til uttrykk. Folkets holdninger til legestanden må i seg selv sees på bakgrunn av det samfunnet de sprang ut fra. En del av denne bakgrunnen var de holdninger legene selv utviste overfor folk i bygd og by, derfor vil også disse til en viss grad inngå i dette kapitlet.

I befolkningen generelt kan man si at legestandens anseelse gjennom 1800-tallet gikk fra å være relativt lav, til å bli betydelig mot slutten av århundret. Aina Schiøtz beskriver en legestand som langt inn mot midten av århundret var rammet av en «mindreverdighetsfølelse i forhold til sine embetsbrødre».¹⁶⁹ Legestandens posisjon og autoritet var usikker, og konkurransen fra kvakksalverne var med på å true eksistensgrunnlaget.¹⁷⁰ Gjennom århundret skjedde, som vi har sett, en rekke endringer som styrket legenes posisjon i samfunnet. Den norske Lægeforening ble stiftet i 1886 og i 1898 nedsatte regjeringen en legekommisjon som medførte en formidabel utbygging av det offentlige legevesenet.¹⁷¹ I lys av dette kan man si at kvakksalverdebattene finner sted i en brytningstid, både med tanke på legestandens posisjon og helsetilstanden i samfunnet. Som vi så i del I var sundhedsloven av 1860 med på å legge til rette for en mer helhetlig offentlig helsepolitikk, samtidig med at behandlingsutsiktene ble bedre gjennom århundret; begge faktorer som man skulle tro ville dreie opinionen i legestandens favør. Fortsatt var imidlertid ikke legedekningen særlig god i distriktene, sunnhetslovens intensjoner til tross. Legehjelp var også dyrt, noe som gjorde den utelukket for mange fattige.

Legenes holdninger

Flere av stortingsrepresentantene var leger. I perioden 1865–66 var fire leger valgt inn på Stortinget. Disse var Overlege Løberg fra Bergen, Lassen fra Stavanger, samt Korpslegene Larsen og Weidemann fra henholdsvis Fredrikstad og Holmestrand. Det er verdt å merke seg at alle legene representerer byer. Forøvrig er skillet by/land markert dersom man ser på Odelstinget i 1869 hvor avstemningen over flere paragrafer foregikk ved navneopprop. I denne stortingsperioden, som er blitt kalt «bondetinget», var det ingen leger inne på Stortinget. Det er likevel påfallende at av 40 representanter som stemmer mot å oppheve forordningen av 1794 er hele 21 fra by, mens av de 37 som er for er kun 3 representanter fra by. Til sammenligning er hele 22 av de som er for opphevelse oppført som «Gaardbruger», mot 6 fra motparten.

Legene kunne ha utnyttet lovverket dersom formålet var å få ryddet kvakksalverne av veien.

¹⁶⁹ Schiøtz: 2003, s. 143f.

¹⁷⁰ Schiøtz: 2003, s. 148f.

¹⁷¹ Schiøtz: 2003, s. 148ff.

Det var fritt fram for legene å klage inn kvakksalvere for myndighetene, noe som sjelden skjedde. Loven ble sjelden anvendt, noe Riisnæs i 1863 tilskriver «en human og oplyst Lægestand»¹⁷². Lassen, som selv er lege, forteller at legene til tross for at de er pålagt å innberette kvakksalverivirksomhet til myndighetene, sjelden gjør dette «i Almindelighed af Hensyn til Opinionen og for ikke at vække Spetakel, uagtet det visselig mange Gange havde været rigtigt at anmelde Vedkommende.»¹⁷³ Synne Stavheim forteller at legene i stor grad unnlot å rapportere kvakksalvere i området. Hun forklarer dette med at distriktslegene «møtte forholdene på nært hold, og de forsto sannsynligvis at folkemedisinen fylte et behov.»¹⁷⁴

Danielsen, som også er lege, uttaler til Odelstinget i 1863 at han ikke har «stort tilovers for Kvaksalverforordningen, og han troede heller ikke mange Læger havde det; thi den beskyttede ikke Lægerne.»¹⁷⁵ Danielsen er likevel skeptisk til å gå inn på forslaget om å oppheve forordningen uten å sette noe annet i stedet, men forsikrer at han ikke opptrer som «Beskytter for Laugsaanden».¹⁷⁶ Han medgir faktisk selv å ha sendt folk til «Saadanne, f. Ex. For Skurv».¹⁷⁷ Danielsens innlegg tegner et interessant bilde av samfunnet tidlig i 1860-årene. Sunnhetsloven var nylig innført og skapte i realiteten et stort arbeidspress på distriktslegene. At en lege selv innrømmer å ha sendt folk til kvakksalvere vitner om et bilde som nok var langt mer nyansert enn man kan få inntrykk av ellers i debattene. For legene var det ikke mulig å nå alle, og kloke koner, signekjerringer og bygdedoktorer var en nødvendig del av hverdagen. Overlege T. Løberg er langt mer kritisk enn Danielsen. Han påpeker det som en legens plikt å «sørge for, at ikke disse Kvaksalvere bleve slupne løs på Samfundet». Han forsikrer imidlertid at dersom legene skulle følge sin «egen Lyst i denne Sag, vilde de ganske vist anbefale, at alle Forbud mod Kvaksalveri blev ophævet»¹⁷⁸, da dette bare ville gitt dem atskillig mer å gjøre. Legenes syn på seg selv som forvaltere av sannhet kan illustreres av følgende utdrag fra *Et Sunhedscommissionsforedrag* avholdt i mai 1861 av distriktslege Munthe:

Sammenfatter man nu Alt, hvad jeg har ytret om Sundhedscommissionernes Virksomhed i den ene store og velgjørende Ide, som de repræsenterer, – de legemlige Onders Formindskelse blandt Menneskene, og betragter Lægen som Leder og Iværksætter af denne Ide – er det naturligt, at denne Mand vil komme til at sees i et andet og ædlere Lys, end desværre mangel Gang har været Tilfælde.¹⁷⁹

Munthes ord er et godt uttrykk for den rolle han, på legenes vegne, hadde tiltenkt seg selv. Men

172 OT 1863, s. 319.

173 OT 1863, s. 322.

174 Stavheim, «"Til doktoren ? Tvil!" ...», 57.

175 OT, 1863, 319.

176 OT, 1863, 319.

177 OT, 1863, 319.

178 OT, 1871, 83.

179 Chr. Munthe, *Et Sunhedscommissionsforedrag: i det væsentligste afholdt den 2den Mai 1861* (Hamar: T.A. Hansens bogtrykkeri, 1861), 27–28.

den sier også noe om legenes vanskeligheter med å nå ut til almuen. Munthe sikter netopp til at mange heller foretrekker kvakksalverne, og forsikrer at han når han «opptræder for at beskytte sit Distrikts Indvaanere mod dennes Bedrageri og Ukyndighed, vil ingen med Skin af Sandhed kunne beskylde ham for Brødnid og Egennytte». Aina Schiøtz peker på at en av de største vanskelighetene legene sto overfor i opplysningsarbeidet var «den åpenbare mangelen på kulturforståelse»¹⁸⁰ fra legenes side. Legenes holdninger til almuen var ofte svært nedlatende og uten forsøk på å forstå hvordan de oppfattet spørsmål om helse og sunnhet. En av de som påpekte dette allerede i samtiden, var Eilert Sundt. I en artikkel i *Morgenbladet* gir Sundt følgende beskrivelse av legenes tilnærming til spørsmålet om bygdekonenes hygiene.

Og saaledes gaar det mig nu ved Læsningen af Hin Plan til den Romsdalske Husholdningsskole. Her har Distriktets, Sundhedskommissionens Ordfører, gjentaget de velbekjendte Skildringer, og Sundhedskommissionens Mænd, Bygdens egne Bønder, have, som det lader, vedtaget og godkjendt dem. Her er altsaa ingen nedarvet Folkeskik, som duer, her mærkes intet Fremskridt, som er Omtale værd. Pyntelighed og Orden er Undtagelse, Tankeløshed og Uvørrenhed, indtil væmmelig Ækkelhed, er det almindelige der i Egnen. Skik og Orden maa skabes fra nyt af, og derfor maa man oprette denne Skole, med stor Omkostning. Dersom dette er sandt og ret sagt for en slig anserlig Egns Vedkommende, som Romsdalen, saa kan jeg gjerne pakke sammen strax.¹⁸¹

I følge Sundt er legenes holdning til almuen ute av proporsjoner. Deres virkelighetsbeskrivelse rimer ikke med hans egne observasjoner av bygdeskikkene. Det er også verd å merke seg Sundts beskrivelse av prosedyren i sunnhetskommisjonene. Legen legger fram sitt syn, og bøndene skriver under. Ueland påpeker det samme i Odelstinget i 1866, «det var Lægerne, der præsiderede i Sundhedskommissionerne»¹⁸². Legenes rolle i kommisjonene er i denne sammenheng av betydning da det nettopp var sunnhetskommisjonenes erklæringer som var grunnlaget for regjeringens lovforslag, og slik sett var med på å gi dette en form for demokratisk legitimitet. Helle gjør det klart for Odelstinget i 1869 at selv om 16 av 24 sunnhetskommisjoner i hans distrikt – Lister og Mandals amt (nåværende Aust Agder) – hadde erklært seg for den kongelige proposisjon framfor forrige Stortings beslutning, aktet han ikke å rette seg etter dette da han ikke «troede (...) at disse Erklæringer vare stemmende med Opinionen i Amtet Forøvrigt»¹⁸³.

Ikke overraskende avviser legerepresentantene beskyldningene om å forsøke å påvirke sunnhetskommisjonenes avgjørelser. Overlege Løberg uttaler til Odelstinget i 1866 at mange leger hadde valgt å avstå fra delta i «Affattelsen af de afgivne Erklæringer, fordi de vilde undgaa Skinnet af at varetage sine egne Interesser»¹⁸⁴. Hvorvidt legene, som sunnhetskommisjonenes ordførere,

180 Schiøtz, *Det offentlige hesevesen i Norge 1603–2003: Bind 2*, 94.

181 Eilert Sundt, «I Anledning af den paatænkte Husholdningsskole i Romsdalen», *Morgenbladet*, 2. juli 1868.

182 OT, 1866, 534.

183 OT, 1869, 513.

184 OT, 1866, 535.

bevisst styrte erklæringene til sin yrkesgruppes fordel, er uvisst. Ingen lege ville nok innrømme dette. Som Georg Espolin Johnson påpeker, er rollen som ordfører med på å gi legen definisjonsmakt over viktige samfunnsspørsmål.¹⁸⁵ Som vi så i kapittel 3 var også dette et sentralt ledd i legenes profesjonsbestrebelse. Ved å bidra til opprettelsen av sunnhetskommisjoner var legene med på å gi seg selv makt i lokale anliggende, der deres rolle tradisjonelt hadde lav anseelse.

Tilgjengelighet og pris

Vi så i forrige kapittel at tilgjengelighet og privatøkonomi ble brukt som argument for at folk ikke kunne bruke legene. Velde sier til Odelstinget i 1869 at «Man søgte den, som var billigst af mange Aarsager, dels manglede der Penge og dels Tid, ligesom det ogsaa kunde hænde, at man fik den samme Hjælp for en ringere Betaling hos en annen Mand end hos Lægen.»¹⁸⁶ Her antyder Velde også at det ikke er så stor forskjell på lege og kvakksalver. Som vi så i kapittel 3 kunne nok dette hevdes med en viss riktighet. Men som vi så var medisinfaget i stor endring, man sto, kan det hevdes, på terskelen til et gjennombrudd. Til tross for at legene i egne øyne, slik vi har sett eksempler på, anser seg selv som naturlige ledere i kampen for sunnheten, har ikke denne oppfatningen fått innpass i befolkningen. Fortsatt var det for få leger og for store avstander til at almuen hadde noe reelt alternativ. Veldes synspunkt speiler derfor en oppfatning som nok var ganske reell. Legen sammenstilles med et unødvendig luksusgode, hvorfor kjøpe noe dyrt, når du kan få det samme billig?

Legenes vansker med å vinne tillit i befolkningen hadde nok også sammenheng med mangel på positive resultater. Legenes ferdigheter, og hvorvidt de er mer eller mindre «heldige» i sine kurer er også gjenstand for oppmerksomhet i kvakksalverforhandlingene. Kirkesanger Augustinussen bedyrer ovenfor Odelstinget i 1863 at han «havde saa stor Tillid til Lægerne som nogen anden, og det var langt fra ham at miskjende Lægernes gode Hensigter», men mener likevel at saken «ikke alene [kunde] betragtes fra videnskabelig Side, man maatte ogsaa tage Hensyn til hvorledes den stillede sig i Distrikterne»¹⁸⁷. Igjen er det legedekningen som blir det sentrale elementet. Som en av lovmotstanderne viser Augustinussen at bildet ikke er svart-hvitt når det kommer til forholdet lege – kvakksalver. Augustinussen er selv rask med å påpeke at han selv har tillit til legene, men peker, som mange, på at det er vanskelig å komme seg til lege når man bor i distriktene.

Selv om Augustinussen, gir uttrykk for at de foretrekker legene, gjelder dette langt i fra alle. Flere går langt i antyde at kvakksalverne langt på vei kan yte det samme. Enge hevder å kunne nevne mange eksempler på «Folk, der af Lægerne vare blevne opgivne som uhelbredelige vare blevne helbredede af andre»¹⁸⁸, han peker også på at legene var unnlatt straff dersom deres gjer-

185 Johnson, «Ideal, villfarelser og maktkamp», 76.

186 OT, 1869, 506.

187 OT, 1863, 322.

188 OT, 1863, 321.

ning «virkede Skade istedetfor Gavn (...). Det var som det hedte, saa, at „Solen befinner deres Held, men Graven dækker ders Feil.“»¹⁸⁹. Selv om de fleste av representantene uttrykker sin tillit til legestanden, ser man ofte at det finnes en slik underliggende tvil hos mange av dem. Vi kan ane en virkelighet der legen ikke på noen måte oppfattes som noen sikker løsning, og for mange var nok en kjent og renommert *klog* et vel så trygt valg som en lege man ikke kjente.¹⁹⁰ Et aspekt i dette henseende er mistanken mot «Lægernes Skinsyge», som Øvrom gir uttrykk for: «[D]e ærgrede sig over, at hin kloge Kone eller Mand skulde vinde Tiltro, og saa optraadte de i sin Harmesom Anklagere»¹⁹¹. Dette synet gjenspeiles av Stavheims studie, som med utgangspunkt i gamle tradisjonsopptegetninger viser at almuen visste å glede seg over legenes feil. Blant annet viser hun til et eksempel der en folkelig behandler stoppet en blødning, med to leger som måpende vitner. Ifølge Stavheim fremstilles legene i slike opptegetninger ofte som passive tilskuere, ute av stand til å forstå hva som har skjedd. I motsetning til legene er det folkemedisinerne som spiller rollen som aktive behandlere.¹⁹² I tradisjonens opptegetninger er det altså folkets egne som er heltene. Også opposisjonen vet å bruke «virkeligheten» til sin fordel. Her Ueland:

Den [veneriske] Sygdom var engang meget udbredt i Talerens Egn. Bland andet var der en meget agtet Mands Kone, som havde faaet den. Manden henvendte sig til Lægen, men Konen blev under hans Behandling værre og værre. Han gik saa til en „Kvaksalver“, og denne gjorde Konen bedre. Saa klagede Lægen over Kvaksalveren, men til Lykke havde man en fornuftig Amtmand, og han raadede ham til at stikke Piben i Sæk. Den samme Mand, som gjorde dette, havde ogsaa fordrevet Radesygen fra Distriktet.¹⁹³

Eksempler fra det virkelige liv brukes relativt ofte i debattene som en form for bevismateriale fra begge parter. Lovtilhengerne vil bruke det for å vise hvor galt det kan gå når kvakksalverne får herje fritt, mens lovmotstanderne vil bruke dem til å vise, ikke bare at kvakksalverne også kunne utrette noe bra, men like gjerne, som Ueland her, at de kunne gjøre det bedre enn legene. Henstillingen til legen om å «stikke Piben i Sæk» er i seg selv talende for den misnøye som fantes mot legenes rolle i bekjempelsen av kvakksalveriet. I denne sammenhengen kan den ikke minst tolkes som en oppfordring til embetsstanden om å gjøre det samme i lovspørsmålet. På samme måte som legevitenskapen for embetsstanden blir en kilde til autoritet, kan virkelighetsbeskrivelsene brukes til å legitimere argumentene sine. Dermed løfter man argumentet opp fra å være ren teori, til å hevde å kunne vise til *det virkelige liv*. Sofia Ling, som har skrevet om kvakksalverianklagede i Sverige, fant også mange historier der de folkelige behandlerne ble løftet fram som redningsmenn der legevitenskapen sviktet. Hun ser slike historier som en måte for de anklagede å legitimere sine

189 OT, 1863, 321.

190 Schiøtz 2003, s. 92f.

191 OT, 1871, 81.

192 Stavheim, ”Til doktoren ? Tvi!”, 65.

193 OT, 1863, 321.

handlinger.¹⁹⁴ Den samme funksjonen ser vi at legevitenskapen spiller i lovmotstandernes argumentasjon. Legevitenskapens utilstrekkelighet, kurativt, så vel som geografisk, blir et argument for bygdelegene.

Legevitenskapens rolle

Hvilken rolle spiller legevitenskapen i argumentasjonen mot loven? Som vi har sett var legene selv engasjert i lovbehandlingen, som ordførere i sunnhetskommisjonene, som igjen utgjorde en del av grunnlaget for regjeringens lovforslag. Vi så i forrige kapittel at det sammen med regjeringens proposisjon i 1866 var vedlagt en erklæring fra det Medicinske Selskab i Christiania. På denne måten har legevitenskapens representanter vært med på å påvirke lovforslagenes innhold, for derigjennom å belyse saksforholdet, tilsynelatende nøkternt og objektivt, men som vi har sett var også legenes holdninger farget av tidens positivisme og vitenskapsoptimisme. Spørsmålet er likevel rettet mot en annen rolle, nemlig hvordan legevitenskapen *brukes* i forhandlingene, både for og mot loven. Det legevitenskapelige belegget tjener også til å gi regjeringens standpunkt en autoritet, ved at det framstår som sant.

Embetsrepresentantene på Stortinget anvender en lignende strategi. Gjennom å søke et vitenskapelig fundament for loven, låner man legitimitet for sine synspunkter. Et godt eksempel på dette er i Odelstinget i 1871 hvor Selmer referer fra et foredrag av professor Boeck. Foranledningen er en reise som Boeck har foretatt i Amerika, og er formet som en skremmende beretning om «Lægevæsenet i Amerika, nemlig Kvaksalverne, hvortil jeg, ligesom Amerikanerne, henregner Homøopaterne, Eklektikerne etc., der forekomme meg endnu værre end de dagligdags Kvaksalvere». Foredraget gjentar mange av de momentene som vi så var tilstede i embetsstandens argumentasjon i forrige kapittel. Det dreier seg i første rekke om abort, som «averteres ligefrem i Aviserne», og for tjenestene tok de amerikanske kvakksalverne seg rikelig betalt. På samme måte trekker Selmer fram en «skrivelse fra Pastor Jacob Ottesen» som kan bevitne at folket, som lider under det amerikanske kvakksalveri, klager over «alskens Bedrag og Humbug»¹⁹⁵. Med sin henvisning til Boeck søker Selmer å påberope seg en større autoritet i forsvaret for loven. Legevitenskapen settes her i verk som garantist for en sannhet det er vanskelig å argumentere mot.

Jaabæk markerer seg som en av – kanskje den av – representantene som utviser størst skepsis overfor legevitenskapen, men underliggende også *vitenskapen* i sin helhet. For Jaabæk er det å pleie syk en tilsynelatende enkel ting. «Brød stiller Hunger, og Midler stiller Lidelser»¹⁹⁶ uttaler han i et innlegg i 1871. Mat og medisin fremstår som stoffer uten noen særlig forskjell. De er begge noe kroppen trenger, for ikke å bli syk. Den sultne, som ikke får mat vil dø, slik den syke vil uten den nødvendige medisin.

194 Ling, *Kärringmedicin og vetenskap*, 192–195.

195 OT, 1871, 79.

196 OT, 1869, 507.

Det var vitterligt, at en saadan Læge gjorde meget godt, medens det undertiden var gaaet galt for de latinske Læger; men da var det skeet efter de latinske, græske eller videnskabelige Regler.¹⁹⁷

Jaabæks enkle syn overflødiggjør forskerfellesskap og «videnskabelige Regler», som igjen kun blir midler til å tjene gruppenes egne interesser. «Det laa i den menneskelige Natur, at enhver Korporation værner saa meget som mulig om sine egne Interesser»¹⁹⁸. «Det vitenskapelige» stilles umiddelbart i samme klasse som en aktør i næringslivet. Det kan synes som om Jaabæk mener at det å gjøre folk friske, ikke krever noen spesielle kunnskaper overhodet, og i den grad det gjør det er det markedet som bør få avgjøre hvem som er best egnet til oppgaven. Innvendingen om at legevitenskapen er et laug som kun er ute etter å beskytte sine interesser, kan sees på bakgrunn av den generelle politikken bondebevegelsen førte. Som vi så i kapittel 2 var Søren Jaabæks bondevennforeninger opptatt av å bryte ned laugsprivilegier knyttet til handel og håndverk. Med dette som horisont er veien kort til å benytte det samme språket mot legevitenskapen. I siste forhandlingsrunde i Odelstinget, 13. mars 1871 gir Jaabæk en grundig analyse av sitt syn på legevitenskapens legitimitet:

Man maatte formentlig antage, at oprindelig var der Frihed og lighed; den helbredede, som helbrede kunde, og den søgtes, som man søge vilde. Tiden gik, Enkelte fik Overtaget over de Andre, og der udvikle sig en Videnskabelighed; de som havde den, eller gav sig ud derfor, rev Tingene til sig og naar de ikke kunde faa det paa anden Maade, saa skulde Loven understøtte dem.¹⁹⁹

Det *Videnskabelige* er for Jaabæk kun en vei til makt, noe nær en sammensvergelse som er skapt for å stenge andre ute. Det er også verdt å merke seg hans genealogi på legevitenskapens vegne, hvor han først beskriver det som kan synes som en form for naturtilstand. Den opprinnelige tilstand for Jaabæk er «Frihed og lighed». For Jaabæk er ikke dagens tilstand (samfunnstilstanden) noen forbedring. Her er ingen frivillig tilslutning til et system der de som vet best får retten til å praktisere. De som har retten har fått «Overtaget» gjennom maktbruk og tilsnikelser på bekostning av andre. Det synes uklart hva som skiller Jaabæks opprinnelige frihetstilstand fra den han selv tar til orde for å innføre. Dersom det fantes en tilstand der alt var fritt, skulle man jo tro at markedet allerede hadde gjort sitt valg. Slike problemstillinger ser imidlertid ikke ut til bry Jaabæk nevneverdig. Overlege Løberg gir Jaabæk svar på tiltale:

Det, som laa til Grund for hele denne Bevægelse var, at man ikke opfattede Lægevidenskaben og dens Udøvelse som en Kunst, der hvilede paa poritive Kundskaber, som maatte tilveiebringes gennem store Anstrængelser og langvarigt Studium, idet den ene Generation maatte benytte den andens Erfaring, og hvad den havde udfundet at være det Rette. Han tænkte sig, at en Læge var en Mand, som helst

197 OT, 1869, 507.

198 OT, 1869, 510.

199 OT, 1871, 83.

havde en Slags Divinationsgave. Dette var ganske bestemt Grunden til, at man gik og mente, at man af en Mamd (Sic!), der intet Studium havde gjort, kunde faa lige saa megen Hjælp som af en Mand, der stod paa Videnskabens Høide og havde ofret sin Ungdom til Studium for at sætte sig ind i sit Fag.²⁰⁰

Løberg levner ingen tvil om hvor sannheten er sikrest å finne. Han angriper lovmotstandernes tro på at evnen til å lege skyldes noen form for talent. Motstanderne har rett og slett ikke forstått hvilke anstrengelser som ligger bak en mann på «Videnskabens Høide». Vi har tidligere sett at legenes kurative resultater var varierende. Løbergs svar er imidlertid ikke tilfredsstillende for Jaabæk, som setter den «videnskabelige Dannelse» opp mot «Erfaringen»:

Saa havde man undertiden hørt, at der lagdes en særlig Vægt paa den videnskabelige Dannelse, ligesom ikke Erfaringen skulde være fuldt saa meget at stole paa. Taleren maatte spørge: „Er ikke Lægevidenskabens hovedsagelig en Erfaringsvidenskab?“ Det skulde han dog tro. Det var en Erfaringsvidenskab i allerbøgstaveligste Forstand; det var idetmindste erkjendt af de store Læger.²⁰¹

Hva mener så Jaabæk når han snakker om legevitenskapen som en erfaringsvitenskap? Hans poeng er at legevitenskapen kun skiller seg fra den folkelige medisinen i kraft av sin vitenskapelige dannelse. Han later til å antyde at det finnes en folkelig erfaringstradisjon ved siden av den vitenskapelige. Han skiller ikke mellom vitenskapelig kunnskap og den kunnskap som folket og enkeltmennesker har opparbeidet seg, annet enn at den ene tradisjonen er besitter av makt og den andre ikke er det. Han aksepterer ikke at en erfaringstradisjon skal ha forrang foran en annen. Igjen ser vi parallellen til debattene rundt Eilert Sundt, men selv om Jaabæk og Sundt kan sies å ha del av noe av det samme positive synet på folketradisjonens skikker og kunnskap, til forskjell for enkelte legers nedvurdering av samme, er det lite grunnlag for å hevde at Sundt ble tatt til inntekt for bondeopposisjonens syn. Med Jaabæk i spissen forsøkte bondeopposisjonen konsekvent å motarbeide offentlig støtte til Sundts arbeider.²⁰²

Oppsummering

Opposisjonens holdning til legestanden må sees på bakgrunn av flere faktorer som jeg har vært inne på i del I. Den dårlige legedekningen er en vesentlig faktor. Legene hadde rett og slett ikke hatt noen naturlig plass i bygdefolks liv og bevissthet, de var betraktet som en del av øvrigheten, utilgjengelige for folk flest. Økonomi er en annen faktor, legene tok seg vesentlig bedre betalt enn folkemedisinerne, som ofte var gratis eller betaling i naturalia.²⁰³ Men legene selv er nok også en del av forklaringen på folks misnøye. Slik det framkommer av opposisjonens politikere var

200 OT, 1871, 84.

201 OT, 1871, 88.

202 Christophersen, *Eilert Sundt*, 303ff.

203 Bø, *Folkemedisin og lærd medisin*, 148.

heller ikke folk overbevist om legenes positive kunnskaper. Selv om legene forsøker å hevde sin rett til sannhet på et vitenskapelig grunnlag får dette i liten grad gjennomslag for opposisjonens argumentasjon. Tvert i mot gjøres det vitenskapelige her til noe man møter med mistenksomhet.

I synet på legene og legevitenskapen har vi sett en grunnleggende kulturforskjell mellom embetsstanden og opposisjonen. Der embetsstanden løftet fram vitenskapen som en garanti for sannhet, framstår «det Videnskabelige» som noe mystisk og lett angripelig hos opposisjonen. Som vi så i forbindelse med Eilert Sundts kritikk av legene fikk legestandens tro på sin egen betydning i sunnhetens medfør, liten grad av resonans hos almuen. Som jeg var inne på tidligere, er det tydelig at det også her er snakk om å bruke begrepene. «Videnskab» blir for embetsstanden en kilde til sannhet, ved å vise til vitenskapen låner de autoritet til sine uttalelser. For opposisjonen derimot er det lett å gjøre narr av det vitenskapelige som uttrykk for en vilje til makt som river tingene til seg.

Også her er det rimelig å dele opp argumentasjonen i en handlingsside og en meningsside. På den ene side er det klart at denne misnøyen får sin anvendelse. Den retoriske kraften i de folkelige forestillingen kommer er tydelig når man bruker eksempler fra virkeligheten for latterliggjøre legene. Men som i forrige kapittel er det mye som taler for deres negative holdning til legene og vitenskapen generelt, er et uttrykk for en generell misnøye blant almuen. Dermed kan man også her se forhandlingene som uttrykk for to forestillinger som konkurrerer om å ha hegemoniet. De folkelige forestillingene knyttet til legen og de kloke kan her betraktes som et mothegemoni, som en del av almuens bevissthet embetsstanden ennå ikke har vært i stand til å erobre.

6. Individets frihet

Hittil har vi holdt oss til beskrivelser av den praktiske virkeligheten, knyttet til aktørene i helsemarkedet. Vi skal nå gå over til den mer prinipielle argumentasjonen knyttet til kvakksalverloven. I dette kapitlet skal vi se hvilken rolle tanken om individets frihet fikk i forhandlingene. Her skal vi også se på det som i forhandlingene framstår som denne frihetens motsetning: nødvendigheten av å ha en lovgivning som begrenser denne friheten, og legens rolle som formynder for almuen. Et annet aspekt her er spørsmålet om i hvilken grad man bør begrense friheten for den som har ansvaret for tjenestefolk og barn og andre som ikke kan forsørge seg selv. Ikke minst er dette spørsmålet viktig i forhold til hvilke krav man stilte til fattigforsorgen.

Hvor langt bør staten gå i å beskytte innbyggerne? Tanken om at det er nødvendig å verne individet er i stor grad knyttet til nødvendigheten av å verne samfunnet, som vi skal se nærmere på i neste kapittel. Når man snakker om «individets frihet» i forhandlingene er dette knyttet sammen med tanken om at den enkelte er ansvarlig for seg selv og sine. Som vi har sett, mente lovmotstanderne at opplysningen hadde sørget for at man ikke lenger trengte noen kvakksalverlov. Overlege Danielsen advarer mot å gå til et så drastisk skritt. «Individerne vilde ikke have fuld Beskyttelse i Kriminallovens Bestemmelser, og det var derfor en betænkelig Ting at hæve det Bestaaende uden at sætte noget istedet»²⁰⁴.

Tyendeparagrafen

Hvor går grensene for individets autonomi? Den delen av loven jeg kaller «tyendeparagrafen» er et godt eksempel på at det ikke var gitt at individet, i betydningen *det enkelte menneske* var en selvstendig enhet. Innen familien var det et klart hierarki der mannen sto på toppen med ansvar for beslutninger, mens kone, barn og ikke minst tjenestefolk var underlagt hans kontroll. Ifølge Anne Lise Seip var barna først og fremst foreldrenes ressurs i det som blir kalt «familiestaten». Barna hadde bestemte lovregulerte plikter, og foreldrene tilsvarende rettigheter. Gjennom en prosess Seip kaller «statliggjøring» ble statens ansvar for barna utvidet utover på 1800-tallet. Som vi har sett brakte merkanilismen en økt interesse for befolkningens helse, da denne i større grad ble betraktet som en ressurs for staten. I denne forbindelse begynte staten allerede tidlig å ta ansvar for barna i form av krav til å bruke jordmor, men som vi hatt sett ble denne loven fjernet i 1839 som resultat av bøndernes kamp mot «tvangen». Likevel gikk tendensen utover på 1800-tallet at staten i større grad regulerte forholdet mellom foreldre og barn, blant annet ved utvidelse av underholdsplikten.²⁰⁵

En ting er hvilken rett den enkelte skal ha til å velge når det kommer til sin egen helse, men

204 OT 1863, s. 319.

205 Anne Lise Seip, *Sosialstaten blir til*, 1994, 185–189.

hvordan stiller det seg når noen man har ansvaret for blir syk? Som nevnt i innledningen til del II valgte justiskomiteen av 1866 å utelate regjeringens forslag til et næringsforbud. Likevel føler den seg forpiktet til å beskytte de som ikke kan forsørge seg. Komiteen finner det imidlertid ikke nødvendig å inkludere familiemedlemmer i denne paragrafen. Komiteen begrunner dette med at «enhver bedst varetager sin egen Interesse. Man følger uden Betænkelighed samme Opfatning med Hensyn til Valg af læge for Hustru, Børn og andre Nærstaaende», en annen sak er det imidlertid når det gjelder «Personer, til hvilke Forsørgeren ikke er knyttet ved noget Blodets eller Fællesinteressens Baand, f. Ex. Lægdslemmer, stiller Sagen sig unægtelig anderledes»²⁰⁶. Komiteen mener altså at den enkelte må finnes å være best skikket til å ta avgjørelser som angår sin egen helse. Og denne retten gjelder altså også kone, barn og «andre Nærstaaende», nærmere bestemt mennesker man er tilknyttet gjennom «Blodets eller Fællesinteressens Baand». I første rekke mener komiteen det er nødvendig å beskytte de man har ansvaret for, som tjenestefolk og fattige, da det ikke er gitt at den ansvarlige vil handle til beste for deres interesse. I Odelstinget i 1871 bekla-ger Bonnevie at barn ikke var beskyttet av lovteksten, og foreslår å innkludere «familieforhold»²⁰⁷ i paragrafen. Han ber komiteen utdype hvorfor de ikke har utelatt dette. Selmer, som har sittet i komiteen svarer at «Faderen som Familiens Hoved stod Børnene saa nær og var saa uadskillelig forbunden med dem, at han troede man ikke med Hensyn til dem burde gjøre anden Indskrænking end med hans egen Person.»²⁰⁸ Igjen ser vi at hensynet til den enkeltes frihet settes foran konsekvensene for dennes helse. Men hva som menes med den «enkelte» kan her synes å få en utvidet betydning. Medlemmene i en familie er så «uadskillelig forbunden», at man kan ane et syn der begrepet «Person» peker utover det enkelte menneske. Sverdrup mener paragrafen om plikt til å benytte lege for tjenestefolk er å gå for langt. Han finner det merkelig at myndige mennesker skal ha selvbestemmelsesrett kun inntil et visst punkt:

Hvorledes vilde det da gaa med vor Frihed? Nei, Sagen var det, at vi Selvbestemmelsens Mænd maatte holde paa, at vor Skjæbne maatte alle Vore dele med os, saavel vore Underordnede som vore Børn; der skulde være en fælles Lov og en fælles Skjæbne for dem og os.²⁰⁹

Familien fremstår her mer som en enhet, enn som enkeltindivider, men Sverdup utvider gruppen til å gjelde mer enn familien. Den distinksjon som gjøres mellom familiemedlemmer og andre nærstående, og tjenestefolk og fattige er imidlertid ikke grunnet på noen tanke om familien som selvstendig enhet. Det er forskjellen i *interesse* som er avgjørende. Selv om mannens antagelser om hva som er det beste for helsen skulle være feil, antar man likevel at hans intensjon vil være å handle til sitt eget og familiemedlemmenes beste. Det er denne rett komiteen og opposisjonen

206 «Indst. og Besl. O. No. 130» i *Storthingsforhandlinger*, 9. Del, 1865–66, 305.

207 OT, 1871, 95,

208 OT, 1871, 96.

209 OT, 1871, 90.

ønsker å forsvare. Når det gjelder folk som er mindre nærstående, derimot, antar komiteen at graden av «Fællesinteresse» ikke er den samme. Det er dermed frykten for at den ansvarlige, av lemfeldighet, ikke skulle se seg nødt til å behandle disse på samme måte som han ville seg selv, komiteen begrunner paragrafen. Sverdrup, derimot, går som vi ser lenger, og uttrykker samtidig en viss fatalisme når han forsvarer at «Selvbestemmelsens Mænd» må holde på sin rett til en felles skjebne.

Tanken om at den enkelte må ta ansvar for seg selv gjenspeiles i andre sosiale spørsmål i 1860-årene. I følge Dagfinn Slettan førte de harde tidene for jorbrukerne til økt byrde for fattigvesenet i kommunene i Lister og Mandals amt, og de lokale foreningsformenn klagde til overbestyrelsen hvor Søren Jaabæk satt. Men amtsbevegelsen var ofte motvillig, og i «preget av et liberalistisk syn som bare gikk inn for at det offentlige skulle legge forholdene til rette for en bedring og bare yte direkte hjelp i ytterste nødsfall»²¹⁰.

Individets frihet

Spørsmålet om individets frihet står sentralt gjennom hele forhandlingsperioden. Allerede i det første forslaget datert 23. oktober 1862 argumenterer man med at bestemmelsene fra 1794 er «foreldede», og at den ferske sunnhetsloven som ble vedtatt i 1860 vil bidra til forebygging og opplysning, og dermed gjøre slike forbud overflødige.²¹¹ I denne sammenhengen er det interessant å se hvilken rolle sunnhetsloven spiller som foranledning til forhandlingene om kvakksalverloven. Sunnhetsloven var initiert av regjering og embetsverk, mens kvakksalverforordningen ble behandlet som følge av private initiativ fra opposisjonen. Slik kan man kanskje se kravet om liberalisering av kvakksalverforordningen som en vilje fra opposisjonens til å flytte vekten tilbake.

Som nevnt hadde opposisjonen også til en viss grad motarbeidet sunnhetsloven, men paradoksalt nok blir nettopp sunnhetslovens eksistens et av de sterkeste argumentene for opposisjonen: motivet kan meget vel være vikarierende, men den styrkingen av opplysningsarbeidet som sunnhetsloven talte for var for opposisjonen et argument for at opplysningen nå var kommet så langt at det ikke lenger var behov for overformynderske lover. Som vi skal se spiller dette argumentet en sentral rolle i forhandlingene, og det hadde også slagkraft da å benekte det ville være å undergrave resultatene av embetsmennenes eget opplysningsarbeid.

Som vi så i kapittel to var tanken om det frie individet en sentral del av det Jens Arup Seip kalte *den patriotiske liberalisme*. Den enkeltes frihet regnes som et viktig prinsipp, rett og slett fordi det anses som «naturlig», slik det står i det Adler-Falsenske grunnlovsutkastets § 2: «*Frihed* er den Ret, ethvert Menneske har til at foretage Alt, hvad de ikke indskænker Andre; dens Principer er Natu-

210 Dagfinn Slettan, *Søren Jaabæk og bondevennbevegelsen i Lister og Mandals Amt*, (Oslo: Universitetsforlaget, 1974), 77.

211 «Dokument No. 8», i *Storthingsforhandlinger*, 1862–63, 8. Del.

ren, dens regel: Retfærdighed, dens Værn: Loven.»²¹² De patriotiske frihetsideene var knyttet til markering av nasjonal selvstendighet i unionene. Først i forholdet til Danmark før 1814, deretter overfor Sverige. Dette understrekes også i debattene hvor motstanden mot loven stadig begrunnes av hensynet til en tanke om en prinsipiell, naturgitt frihet. Frihetsbegrepet er nyttig for opposisjonen fordi det lett kan brukes til å stemple motstanderne som illiberale. Ofte brukes frihetsbegrepet rent retorisk slik som Jaabæk gjør i 1871 når han sier at pluraliteten i sunnhetskommisjonene hadde vært «mod Friheden»²¹³. Jaabæk setter her opp frihetsbegrepet som ideal. Begrepene «den naturlige Frihed» og den «personlige Frihed» brukes om hverandre i forhandlingene. Begge disse begrepene tar utgangspunkt i et begrep om negativ frihet, slik vi så i kapittel 2. Her kjennetegnes friheten ved å være fravær av tvang.

Også dette er et moment som ofte trekkes fram av opposisjonen. I følge komiteen var det enkeltmenneskers gale valg som forstyrret «Samfundsordenen», og førte til at man i fortiden så seg nødt til å avskrekke kvakksalverne fra å misbruke medborgernes tillit. Komiteen spør hvor man bør trekke grensene for den «naturlige Frihed» og svarer at i utgangspunktet skal statens oppgave begrenses til å stille leger til rådighet. Den skal ikke påby de syke å benytte disse, da dette vil være i strid med den «personlige Frihed». Frihetsbegrepet er blant begrepene som oftes brukes i forhandlingene. Som vi har sett er det grunn til å si at begrepet «Frihet» utgjør en sentral del av det kulturelle hegemoni på 1800-tallet.

Opplysning

Vi har tidligere sett at justiskomiteen av 1863 ga sin tilslutning til prinsippet om at forordningen av 1794 krenket den personlige frihet. Likevel ser den betenkeligheter ved å, uten videre undersøkelser, gå inn for å oppheve lovgivningen slik som i foreliggende forslag. Komiteen går derfor inn for videre utredning av spørsmålet, og at saken oversendes regjeringen for videre behandling.²¹⁴ Komiteen er imidlertid ikke enstemmig. Tre medlemmer fremsetter sitt eget lovforslag som langt på vei opphever den eksisterende loven. Et medlem ønsker å oppheve loven fullstendig:

Man tør vel haabe, at den fremadskridende Oplysning og Udvikling efterhaanden i betydelig Grad har bidraget til, selv blant Almuesmanden, at fjerne Overtroen og til at vække Sandsen for den fuldkomnere hjælp, som den sagkyndige Lægebehandling yder, ligesom det formeentlig vil erkjendes, at vort offentlige Lægevæsen nu er ordnet paa en ganske anden og fuldstændigere Maade end for 70 Aar tilbage, da der gaves hele Amtsdistrikter, i hvilke der ikke fandtes nogen autoriseret Læge, og derfor var den Lidende nødsaget til at overgive sig i Fuskerens Vold.²¹⁵

212 Johann Gunder Adler og Christian Magnus Falsen, «Udkast til en Constitution for Kongeriget Norge (1814)» i *Norsk tro og tanke: Bind 2: 1800–1940*, red. Jan Erik Ebbestad Hansen, (Oslo: Tano Aschehoug, 1998), 59.

213 OT 1871, s. 83.

214 «Indst. O. No. 35» i *Storthingsforhandlinger*. Odelstinget 1862–63. 10 Del. S. 159.

215 «Indst. O. No. 35» i *Storthingsforhandlinger*. Odelstinget 1862–63. 10 Del. S. 160.

Sitatet over går rett til kjernen av lovmotstandernes argumentasjon. Nivået av opplysning blant befolkningen, samt tilgangen på autorisert legehjelp er tilstrekkelig til at man kan gi den enkelte valget selv. Tanken om opplysning avvises altså ikke. Man hevder bare at folket er opplyst nok. Det er her den sentrale uenigheten ligger. Også beskrivelsen av legevesenet og legedekningen er slående. I motsetning til hva som ofte hevdes, nemlig at legedekningen er for dårlig, mener dissidenten at legedekningen er så god at alle nå i realiteten har et valg. I Odelstinget i 1863 følger Ueland opp komiteens syn på opplysningen: «Han troede, man nu var kommet saa langt i Oplysning, og burde tage saameget Hensyn til de stedfindende Forhold, at man ogsaa kunde hæve de Bestemmelser, hvorom her var Tale.»²¹⁶ I følge Ueland har opplysningsvesenet overflødiggjort loven. Opplysningsargumentet er interessant fordi det plasserer seg rett i minefeltet mellom de to partene. Opplysningen er jo embetsmannstandens prosjekt som skal bringe kunnskapen til folket, opplyse og belære. Men der bondelederen Ueland mener folket nå er opplyst nok til å kunne bestemme selv over sin egen helse, er embetsfolket mer tilbakeholdne. Som legen Lassen forsikrer i en senere debatt, formynderiet fra legenes side var ikke i vinnings hensikt, men «for det store publikums skyld, der ikke altid kunde skjønne sitt eget bedste»²¹⁷. Forutsetningen om at man har nådd et tilstrekkelig opplysningsnivå er her ikke innfridd. Men resonnementet om at frihet forutsetter opplysning ligger fast også her. Dette kan tyde på at intelligensens hegemoniske ideer har gitt en viss grad av resonans hos opposisjonen. Bøndene avviser ikke betydningen av en opplyst almue, derimot innlemmer de begrepet i sin kamp mot loven, og hevder at folket *er* opplyst.

Som vi har sett var opplysningsideene en sentral del av det tankegodset som var grunnlaget for nasjonsdannelsen. Men i utgangspunktet var nettopp det frie individet en sentral del av opplysningstenkningen. Slik det for eksempel ble uttrykt hos Wergeland hadde det frie individet rollen som *forutsetning for* opplysning. Kvakksalverforhandlingene avslører imidlertid at resonnementet her har tatt en motsatt bevegelse. Graden av frihet *avhenger av* opplysningen. Også opposisjonen bruker fremskrittet i sin argumentasjon, som for eksempel Olafsen, som bemerker at når man sammenligner forordningen av 1794 med «denne Indstillings Præmisser nu i 1869 efter 50 Aars Frihed, saa syntes dette virkelig at være en Tilbagegang istedetfor en Fremgang»²¹⁸. Det Olafsen sikter til er at den gamle loven i praksis hadde en åpning for at den som ikke var lege, men hadde «erhvervet sig udmærket Kundskab og fortrinlig Duelighed i en eller annen Del af Lægekunsten» kunne få tillatelse til å praktisere innen de deler av legeskunsten han eller hun hadde vist seg «at være kyndig udi» (Vedlegg 1). Den «Frihed» loven åpnet for i 1794 var nå tatt vekk, og dette ser Olafsen som uttrykk for et tilbakeskritt, snarere enn et fremskritt.

I 1869 sier Ueland at lovmotstanderne «stolede for lidet paa Folkets sunde Fornuft. Folket overlader sig sjelden til Kvakksalvere, naar der er Mulighed til at erholde en Læge»²¹⁹, sier han i

216 OT, 1863, 317f.

217 OT, 1866, 534.

218 OT, 1869, 504.

219 OT 1869, s. 509.

Odelstinget 1869. Slik understøtter han synet om at legen er det beste valget, men avviser umiddelbart muligheten da avstanden til legen var uoverkommelig for manges vedkommende. Olafsen er av de som går lengst i å forsvare folkets dømmekraft:

[V]ar der nogen Drift i den menneskelige Natur, der var stærk, saa var det den, som Vorherre havde nedlagt til selv at værne om sit Liv og sin Helbred; ethvert Formynderskab vilde skjemme ud den store Lov, Skaberen havde givet. ²²⁰

Hos Olafsen er det selvoppholdelsesdriften som taler for den enkeltes frihet til selvbestemmelse. Eilert Sundt så bygdeskikkene som et resultat av en, empirisk prosess der levereglene oppstår som følge av læring gjennom generasjoner. Forskjellen er altså at Sundt ser kunnskapene som erhvervede, mens de i Olafsens innlegg synes å være iboende i mennesket i form av en slags sunn forunft. «Den store Lov», Olafsen snakker om, synes å ha sitt grunnlag i naturrettsenkningen der selvoppholdelsesdriften er en sentralt, ikke bare som rett, men også som plikt, slik vi så det uttrykt hos Thomas Hobbes i kapittel 2. Hobbes gjorde den enkeltes rett til selvoppholdelse til en fundamental del av den naturlige lov. På samme måte ser Olafsen driften som noe som er gitt av Gud og formidlet til alle gjennom vår felles fornuft. Å frata den enkelte friheten til å handle i tråd med sine egne interesser, slik han selv finner best for liv og helse blir altså å bryte selve skaperens lov. Det er sjelden forsvaret for individets frihet fremsettes så klart som hos Olafsen i debattene. Forsvaret for den enkeltes frihet og dømmekraft postuleres i mange innlegg, men det er ikke alltid like klart hvorvidt forsvaret er grunnet i et naturrettslig syn, som hos Olafsen, eller det dreier seg om en mer moderne liberalistisk tilnærming. Olafsen sammenligner regjeringens lovforslag med forordningen av 1794, og mener at «etter 50 Aars Frihed, saa syntes dette virkelig at være en Tilbagegang, istedetfor Fremgang.»²²¹ Olafsen setter med dette likhetstegn mellom den friheten han forsvarer, og fremskrittet. Er man tilhenger av en restriktiv lov, er man motstander av fremskrittet. Igjen ser vi at ingen er uenig i at fremskritt er et gode. Opplysningssideenes hegemoni ligger fast.

Der lovmotstanderne ser positivt på almuens dømmekraft, tegner tilhengerne et ganske forskjellig bilde. For tilhengerne av loven er det om å gjøre å sannsynliggjøre at folket ikke er modent for full frihet. Vi så i kapittel 3 at legenes generelle holdning var at enhver forståelse av hygienisk art var mangelvare blant almuen. Også Aall advarer mot å la folket bære ansvaret selv: «Det var sagt, at man ikke skulde opkaste sig til Formynder for Folk; men mange Folk var nu slige, at man maatte gjøre det. (...) Vor Almue stod paa Grund af sin Godmodighed i Fare for at narres.»²²² Tilliten til almuens dømmekraft er ikke særlig stor blant embetsstanden, dersom vi skal legge Aalls innlegg til grunn. Lassen er klar på faren ved å gi folk for stor frihet i sine helsevalg, «Lægen

220 OT 1869, s. 503.

221 OT 1869, s. 504.

222 OT 1863, s. 320.

var Daarens Formynder. Ved Daaren i god Betydning mente han Publikum»²²³. I et lovforslag utarbeidet ved Indredepartementets medicinalkontor sees kvakksalveriet som et «onde» som bør stå i «Klasse med de andre Onder, hvorimod Staten søger at værne sine Borgere med Love», videre slår departementet fast at

den enkelte kan ikke forlange, at Kvakksalveren skal have Ret til at gjøre den Skade, han kan, paa Samfundet, fordi denne Enkelte uforstandigen ønsker i Sygdomstilfælde at faa den hjælp som han i sin Vankundighed og Overtro anseer bedst og sikrest eller billigst.²²⁴

Kravet om selvbestemmelse for den enkelte avvises her, ikke ved at det eksplisitt henvises til smittefare eller lignende, men fordi den enkelte er en del av samfunnet. Dersom noen i sin uvitenhet tar en beslutning som skader ens egen helse, vil dette, ved å skade et medlem, være til skade for samfunnet som helhet. Også her uttrykkes en sterk mistillit til det generelle opplysningsnivået, samtidig som det ikke dvelles nevneverdig ved de tjenestene uautoriserte skulle kunne tilby. Den som skulle innlate seg på slik behandling stemples kategorisk som uforstandig, vankundig og overtroisk. Lassen, som selv er lege, understøtter dette synet langt på vei, men forsikrer at legene handler til folkets beste:

Der var visselig ingen større Lovovertrædere end Lægerne med hensyn til Kvakksalverbestemmelserne. De havde Lovens Befaling til hvert Aar at gjøre Indberetning til Øvrigheden blant Andet indeholdende Oplysning om der i deres Distrikt i Aarets Løb havde været øvet Kvakksalveri, men Lægerne undlode det i Almindelighed af hensyn til Opinionen og for ikke at vække Spetakel, uagtet det visselig mange Gange havde været rigtigt at anmelde Vedkommende.²²⁵

Selv om de fleste sier seg enige i at den gjeldende loven var mangelfull, ønsker enkelte representanter å følge komitéinnstillingen og sende saken videre til regjeringen. Lassen er en av disse. Også Danielsen, Aall og Bjørnsen taler i 1863 for å betenke seg, og få på plass en ny lov før man fjerner den gamle. Frykten for at folket i sin uvitenhet skal handle i strid med sitt eget beste er blant lovtilhengernes største bekymringer.

Diskusjonen om folkets nivå av opplysning finner vi igjen også på andre arenaer i samfunnet i samtiden. Av de mest kjente er kanskje debattene som raste rundt Eilert Sundt og hans syn på rensligheten og skikkene på landsbygda. Eilert Sundt hadde lenge interessert seg for temaet, og inntil 1860 synes rådende konsensus blant legene å ha vært at det var en alminnelig mangel på renslighet på landet, noe også Sundt gikk ut fra.²²⁶ Sundt endret imidlertid syn på det dette

223 OT 1863, s. 321.

224 Indredepartementets Medicinalkontor, *Forslag til Forandring i den bestaaende Kvakksalverlovgivning*, 6–7.

225 OT, 1863, 322.

226 Cristophersen, *Eilert Sundt*, 285.

ettersom han begynte sin renslighetsundersøkelse; som Chrisophersen sier fikk han «et mer optimistisk syn på landsalmuen, og han ble samtidig mer og mer opptatt av å forklare herskende uheldige tilstander som naturlige konsekvenser av «Natur-Omstændighederne»»²²⁷. Denne endringen i synspunkt førte Sundt ut i konflikt med legene, noe som kuliminerte i den såkalte «grøtstriden». Utgangspunktet for striden var boken *Fornu igt Madstel*, utgitt i 1865 av Peder Chr. Asbjørnsen under pseudonymet Clemens Bonifacius, som kritiserte bygdekonene for å sløse bort store mengder spiselig korn ved å tilsette rått korn i grøten etter kokeprosessen. Boken kritiserte også rensligheten og bordskikkene på bygdene. Sundt derimot tok bondekvinnesens bordskikk i forsvar, samtidig som han argumenterte mot angrepet på grøtkokingen.²²⁸ Anton Rosing, lærer i kjemi ved landbrukshøyskolen på Ås, anklager Sundt for at han «i Deres Indlæg for Bondekonerne finner (...) Slendrian og Ukyndigheden taget i Forsvar mod Videnskab og Fremskridt»²²⁹. Sundt på sin side forsvarer bygdeskikkene med at:

Den, der er bleven forsvarlig optugtet i den norske Folkeskik, har faaet en ypperlig Opdragelse. I disse nedarvede Leveregler ligger som i en Sum og kort Begreb de mange Slægters Livs-Erfaring og samlede Aands-Arbeide.²³⁰

Selv om det finnes likheter mellom Sundts forsvar for bondekonene og enkelte av bonderepresentantenes argumentasjon er det samtidig en klar forskjell i tilnærming. Sundt bærer preg av sin akademiske tilnærming til spørsmålet når han snakker om nedarvede leveregler og slektenes livserfaring. Sundts forsvar for bygdeskikkene bygger på en stadig økende mengde rasjonalitet og kunnskap. Han formulerte, ifølge Slagstad, «en konfliktlinje mellom en vitenskapelig kunnskap, hentet fra en faglig ekspertverden, og en tradisjonell innsikt, forankret i en folkelig livsverden»²³¹.

Oppsummering

Temaet om den individuelle frihet står, slik vi har sett i dette kapitlet, sentralt i opposisjonens argumentasjon mot kvakksalverloven. Primært er det generelle publikums rett til selv å velge hvor man best kan finne de beste helsetjenestene som stilles opp mot ethvert formynderskap. Kun der den enkeltes rett kan ramme andre enn han selv eller hans nærmeste finner enkelte av lovmotstanderne grunn til å begrense friheten. Argumentet om den individuelle frihet er det sentrale prinsipielle argumentet i debatten, og står hos enkelte av representantene så sterkt at man ikke finner noen grunn til å rokke ved det. Likevel ser vi at mange ikke nødvendigvis holder så sterkt

227 Ibid., 285.

228 Ibid., 287ff.

229 Ibid., 295.

230 Ibid.

231 Slagstad, 1998, 84.

på prinsippet i seg selv, men legger mer pragmatiske grunner, som avstanden til legen og dyre legetjenester, til grunn for at folk må få velge fritt. Denne vekslingen mellom det prinsipielle og pragmatiske er tilstede gjennom mye av debatten. Det prinsipielle argumentet synes å spille rollen som et slags første premiss, som deretter underbygges med argumenter knyttet til den praktiske siden av saken.

Den sterkt verdiladede bruken av frihetsterminologien må sees i sammenheng med arven fra 1814. I nasjonsdannelsen var det viktig å markere sin selvstendighet, hvilket man gjorde ved å ta i bruk den norske bonden som symbol. Den individuelle frihet fra statlig formynderi og tvang var simpelthen *naturlig*. «Frihed» og «selvbestemmelse» kan i denne sammenhengen sees som hegemoniske begreper, men det er ikke makten, forstått som embetsstand og regjering, som kontrollerer dem. Et eksempel på at intelligensens ideer hadde skapte en viss resonans ser vi i måten man forholder seg til *opplysning*. Der opplysningen, som vi så hos Wergeland, var et resultat av frihet, ser vi her det motsatte. Frihet må komme som resultat av opplysning. Slik kan man kanskje også snakke om en endring i opplysningsbegrepets innhold. Fra å være et ideal knyttet til utviklingen, visse dyder og gjenopprettelsen av en nasjonalkarakter er det gått i retning av å bli et middel i elitens moderniseringverk.

Men også frihetsargumentet har sin klare anvendelse. Ved å stemple meningsmotstanderne som frihetsmotstandere tar opposisjonen det liberalistiske tankegodset til sin fordel. Ved å insistere på at det er deres standpunkt som sikrer frihet, tar opposisjonen grep om et av de sentrale hegemonielle begrepene i kulturen. I embetsmannsstatens diskurs er frihetsbegrepet i første rekke negativt forstått, som fravær av tvang. En positiv forståelse av begrepet frihet, der loven kunne vært forstått som frihet *til* noe, som for eksempel bedre helse eller fravær av sykdom, er fraværende. For embetsstandens vedkommende er det vanskelig å møte det prinsipielle argumentet med et motsvarende prinsipp. Her ligger vekten på det pragmatiske nivå. Man argumenter med nødvendigheten av å beskytte innbyggerne mot konsekvensene av deres uvitenhet. Det er ikke tjenlig med frihet i så stor utstrekning at folk som ikke vet sitt eget beste risikerer å bli narret og skadet.

7. Samfunnets sak. næringsfrihet

I dette kapitlet skal vi flytte blikket over på samfunnsnivå. Det dreier seg om tanker knyttet til hvordan samfunnet best kan organiseres i helsespørsmål. Igjen har jeg valgt å dele opp kapitlet i to deler. Først skal vi se på hvordan embetsreprensetantene argumenterer for at samfunnet er best tjent med en lov som setter strenge grenser for kvakksalveriet.

I kapittel 2 så vi at historikerne har kommet til ulike konklusjoner angående den økonomiske liberalismes stilling i dette tidsrommet i norsk historie. Om embetsmannsregimet har man vært uenig hvorvidt intelligensen var representanter for en laissez-faire liberalisme, som igjen truet den stat de livnærte seg av. På den andre side har det vært ulike tolkninger av hvor ektefølt de liberalistiske sympatiene blant opposisjonen var. Som vi så i forrige kapittel var det opposisjonen som argumenterte for individets frihet i kvakksalverspørsmålet. Slik var det også i spørsmålet om næringsfrihet, slik vi skal se på senere i dette kapitlet.

Til samfunnets beste

Utover å være opptatt av at loven skal være til beskyttelse for de enkelte innbyggere, ved å hindre dem i påføre seg selv (og derigjennom samfunnet) skade, finnes perspektivet om at man gjennom å begrense kvakksalvernes virksomhet, også kan begrense smittsomme sykdommer. Her er ikke lenger sykdommen primært den enkeltes sak, og kun noe som sekundært berører samfunnet, her er det nettopp den direkte følgen for samfunnet som er argumentet. Her spiller enkeltindividet mindre rolle, og tanken er at selv om den enkelte isolert sett skulle ha rett til å handle i strid med sitt eget beste, vil dette igjen kunne medføre en risiko for de øvrige i samfunnet. I Odelstinget i 1866 advarer advokat Kildal mot å utelate proposisjonens litra 3a som satte straff for å drive legevirksomhet uten bevilgning. Han legger «hensynet til samfundet i det hele» til grunn, ikke «af hensyn til det enkelte individ»²³². Videre hevder Kildal at det ved

(..) epidemiske Sygdomme [var] af megen Vigitghed at kyndige Folk tilkaldtes, men havde Vedkommende der gjorde en Næringsvei af at kurere Sygdomme nogen Tillid, vilde de naturligvis ogsaa i saadanne Tilfælde blive søgte, medens det for Almenheden var af overordentlig Vigtighed at saadanne Sygdomme kunde angribes paa den rette Maade fra Begyndelsen, for at de ikke skulde utbrede sig.²³³

Kildals frykt er at en hel mengde ueksaminerte kvakksalvere med loven i hånd skal kunne drive sin gjerning som næringsvirksomhet, og derigjennom oppnå en tillit som gjør at de oppsøkes, selv når det oppstår epidemiske sykdommer. Embetsstanden frykt er at dersom hvem som helst kan

232 OT, 1866, 532.

233 OT, 1866, 532.

gjøre legevirksomhet til næringsvei, vil dette igjen være med å styrke deres tillit og derigjennom få uheldige konsekvenser. Vi ser at Kildal argumenterer med at det er viktig for «Almenheden» at dette gjøres. Dette kan sees på bakgrunn av den utvillingen som skjedde i forbindelse med Fredrik Stangs inntog i Indredepartementet med økt vekt på sakkyndighet i administrasjonen. Også her det ble det lagt sterk vekt på hensynet til «Almenveelet»²³⁴. I norsk sammenheng var det koleraepidemiene på epidemiene som fungerte som øyeåpner for nødvendigheten av statlige tiltak, ifølge Aina Schiøtz representerte «Koleraepidemiene i Kristiania (...) et gjennombrudd for en ny type tenkning om samfunnets kollektive ansvar, en tenkning som munnet ut i praktisk politikk.»²³⁵ Under epidemien i 1831 ble det opprettet en «Cholera-centralcommission», som i sin tur var forløperen til det som først skulle bli midlertidige, og deretter med sunnhetsloven av 1860, permanente sunnhetskommisjoner. Også lepraproblemet medførte statlige engasjement, blant annet med opprettelsen av nye sykehus, et lepraregister og sunnhetskommisjoner.²³⁶ I Odelstinget i 1869 peker Schweigaard på den veneriske sykdom (lepra) som utgangspunkt for helsevesenet:

Taleren vilde sige, at den hele Forestillingsmaade om, at Sygdomme kun vedkom den enkelte, ikke var ganske rigtig. Hvorledes var vel hele det offentlige Lægevæsen opstaaet? Hovedsagelig ved en eneste Sygdom, hvis Navn Taleren ikke behøvede at nævne. Folk vilde selv gaa og raadne op; men fik ikke lov til gaa og raadne op.²³⁷

Mer enn noen forsvarer Schweigaard helsevesenets foranstaltninger, nettopp av hensyn til de mange. Den enkelte kan ikke få lov til gjøre som han vil (gaa og raadne op) av den grunn at sykdommen da kunne spres videre. Det er verdt å merke seg at Schweigaard benytter uttrykket «det offentlige Lægevæsen», hvilket sjelden brukes i løpet av forhandlingene, og står som uttrykk for en tanke om at helsen er noe som angår mer enn den enkelte. Schweigaard framstår som presset når han sarkastisk kritiserer sin samtid for ikke å skjønne det man visste tidligere. Vi så i kapittel 2 at norske historikere har tolket Schweigaards og embetselitens liberalisme på forskjellig vis. Jens Arup Seip beskriver den gamle Schweigaard som en mann som hadde forlatt sin ungdoms lære om liberalismens begrensninger, og som gynger mellom «*det prinsipielle og det aktuelle*»²³⁸. Seip tolker det som inkonsekvent når Schweigaard i noen tilfeller stemmer for næringsfrihet, andre ganger ikke. Slagstad, derimot argumenterte, som sett, for at Schweigaard fastholdt de de modifikasjoner han foretok i forhold til den økonomiske liberalisme i 1847. Som vi ser av argumentasjonen her kan det tyde på at Slagstad har rett. Den liberalisme Schweigaard representerer innebærer ikke at den enkelte skal kunne gjøre som han vil. Som vi så i kapittel 3,

234 Sitert i Slagstad, *De nasjonale strategier*, 43.

235 Schiøtz, *Det offentlige...*, 29.

236 Ibid., 63.

237 OT, 1869, 505–506.

238 Jens Arup Seip, *Tre Lærestykker*, 117–121. Forfatters kursivering.

var det i Schweigaards liberalisme i 1847 avgjørende at det kollektives interesser måtte være overordnet selvinteressen (*Det nasjonakollektive motiv*). Schweigaard modererte også sin liberalisme til en tanke om at målet for statsøkonomien måtte være et moralsk fremskritt (*Det samfunnsetiske motiv*).²³⁹

Der opposisjonen argumenterer prinsipielt for at loven «krenker den naturlige frihet» er det tydelig at Schweigaard og embetsmannsposisjonen har en utilitaristisk tilnærming. For Schweigaard er det samfunnsnyttens som er det grunnleggende. Han argumenterer ikke mot loven fordi han er motstander av frihet, men fordi han frykter at den, sammen med uvitenhet, skal gi uheldige konsekvenser. Det er rett og slett en uriktig «Forestillingsmaade» lovmotstanderne utviser, når de tror at sykdom kun er noe som angår den enkelte. Schweigaards syn er her på linje med tanken om statens kollektive ansvar slik vi så ovenfor. Individet kan ikke få frihet til å gjøre hva det vil, når dette medfører stor risiko for andre; som kyr på bås må også mennesker finne seg i sikkerhetsforanstaltninger.

Fri legевirksomhet

Som vi så i innledningen til del II fikk § 3 – og spørsmålet om hvorvidt det skulle være tillatt å drive uautorisert legевirksomhet som næringsvirksomhet eller inntektskilde – en vesentlig plass i forhandlingene. Etter all sannsynlighet var det utelatelsen av dette punktet som førte til sanksjonsnektelse både i 1866 og 1869, da det i realiteten er her den vesentlige forskjellen mellom regjeringens forslag og Stortingets beslutning ligger. Som vi forstår er punktet også helt avgjørende da et forbud her i praksis ville si at ingen andre enn utdannede leger kunne ha drevet noen form for lovlig praksis. Et spørsmål i denne sammenheng er, som jeg pekte på i kapittel 2, er hvordan man skal tolke bondeopposisjonens liberalisme.

Allerede i 1865 er det, i justiskomiteens behandling av de innkomne forslagene, punktet knyttet til næringsvirksomheten som får avgjørende oppmerksomhet. Spørsmålet er hvorvidt man skal innstille forslagsstillerne Veseth, Ueland og Enges prinsipale forslag om å oppheve forordningen fra 1794 eller om man også bør «stille visse Begrænsninger og nærmere Bestemmelser»²⁴⁰ slik som i det subsidiære forslag og departementets forslag. På bakgrunn av de undersøkelser departementet hadde foretatt i sunnhetskommisjonene finner komiteen ingen grunn til å innstille en gjentakelse av 1863-stortingets vedtak om å oppheve loven, men ser likevel grunn til å modifisere departementets forslag noe.

Det justiskomiteen finner vanskelig, er som nevnt ovenfor, at den som ikke har gjort seg skyldig i verken å utgi seg for å være lege, bruke ulovlige legemidler eller på noen måte ellers bryter de andre særbestemmelsene i § 3, ikke skal ha rett til å ta seg betalt for sine tjenester. Dette, mener

239 Slagstad, *De nasjonale strateger*, 55–56-

240 «Indst. og Besl. O. No. 131» 1865–66, s. 302

komiteen, «indskrænker Friheden mere end fornødent. (...) det at tage Syge under Kuur bør principielt være en straffri Gjærning.»²⁴¹ Vi ser her hvordan spørsmålet om næringsfrihet får en rolle som prinsipiell markør i forhandlingene. Det liberalistiske sentimentet i retning av frihet blir vanskelig å argumentere mot, og i den grad man likevel gjør det, må motstanderne benytte seg av en pragmatisk argumentasjon: man er prinsipielt enig i at friheten er det beste, men i dette tilfellet må man begrense den av hensyn til konsekvensene. Justiskomiteens – og Stortingets – dilemma er om man skal forsvare friheten, i dette spørsmålet næringsfriheten og den enkeltes rett til å velge hvem som skal behandle ens lidelser, eller om man skal la friheten vike for det man mener er samfunnets beste.

I forhandlingene i Odelstinget, 20. april 1866 foreslår Kildal at man gjenopptar opposisjonens § 3a som satte straff for den som uten bevilgning drev legevirksomhet som inntektskilde, men ønsker betegnelsen «næringsvei» i stedet for inntektskilde.²⁴² Som vi har sett argumenterer han med at epidemiske sykdommer er grunn til å ha et slikt forbud. Problemet med smittsomme sykdommer imøtegås generelt i liten grad av opposisjonen. Ueland møter Kildal med tanken om at friheten vil være til samfunnets beste. I Odelstinget i 1866 gir Ueland et eksplisitt forsvar for *laissez-faire*, også i legenæringen:

Ethvert Baand paa den personlige Frihed, saalænge denne ikke førte til Indgreb i Andres Frihed burde afskaffes; enhver Indskrænkning i den menneskelige Frihed var unaturlig og et frit Samfund uværdig. Derfor havde ogsaa de Folk, hvor Friheden havde udviklet sig, kastet bort alle saadanne Love; England havde ingen Kvaksalverlov, og der vilde man nok finde det besynderligt, om man vilde indføre en saadan. Hvis man vilde paatvinge Folk en saadan Lov, vilde den virke mod sin hensigt; derfor burde man lade Tingen gaa sin egen naturlige Gang, saa vilde nok Dygtigheden vide at vinde det Tærren, den fortjente.²⁴³

Spørsmålet om næringsfrihet trekker friheten utover det prinsipielle. Friheten er ikke kun viktig i seg selv, den har en funksjon, «[f]riheten er instrumental»²⁴⁴. Her dreier det seg om hva som er best egnet til å frembringe de beste helsetjenestene: markedet eller legevitenskapen. Som vi så i kapittel 2, ble i løpet av 1800-tallet mange av de gamle laugsprivilegiene fjernet innenfor handel og håndverksfag; også prestens enerett til å tale i religiøse forsamlinger ble opphevet. Fortsatt finner man et prinsipielt og ideologisk standpunkt til fordel for friheten, men samtidig argumenterer Ueland her med hensyn til samfunnsnytt. I tråd med Adam Smiths markedsliberalisme hevder man at en fri konkurranse om legevirksomheten vil gi legevitenskapen konkurranse, og derigjennom føre til stadig bedre behandlingsmetoder. Denne diskusjonen avspeiler seg i samfunnsutviklingen gjennom midtre halvdel av 1800-tallet hvor mange av de gamle laugsprivilegiene ble opphevet og man så en generell liberalisering av handelsnæringens monopoler.

241 Ibid., 303

242 OT, 1866, 532.

243 OT, 1866, 533

244 J.A. Seip, *Utsikt... 1814 – ca. 1850*, s. 111.

I samme debatt peker Ueland på at der loven, med en slik paragraf om forbud mot næringsvirksomhet sikter mot å luke ut de verste bedragerne, vil det være nettopp disse som slipper unna.²⁴⁵ Han mener det finnes forskjellige grupper av uautoriserte leger, mer eller mindre hederlige. I Uelands øyne er det nettopp de hederlige som ville forsøke seg på å drive en praksis som næringsvirksomhet dersom dette ble tillatt. Engelske og amerikanske forhold nevnes ofte som forbilder for lovmotstanderne. Som vi ser er også her den personlige friheten viktig i seg selv, men den knyttes videre sammen med tanken om at et fritt marked vil gi de beste tjenestene. Det prinsipielle argumentet knyttes altså sammen med et pragmatisk; det er ikke lenger bare friheten i seg selv som er viktig. Friheten har en egennytte ved at den vil gi dyktigheten forrang. Søren Jaabæk levner ingen tvil om sitt ståsted. Han har innvendinger mot kostnadene loven vil medføre for det offentlige. Hans oppfatning av sykdom og helbredelse er ganske enkelt: «Skulde man da betale for at faa undersøkt saadanne Ting, som der ikke burde være nogen Indskrænkning ved?»²⁴⁶ Som vi så kapittel 5 så Jaabæk sammenligninger legenes privilegier på linje med laugsvesen, og mistenker motivet bak loven for å være å verne disse privilegier. Jaabæks tro på at markedet vil ordne opp er fast:

Hvad gav den bedste Vare og det bedste Produkt? Det var Friheden. Adam Smith var en av de Første som havde gjort opmærksom paa det, og jo mer man havde gaaet frem i den Aand, i Frihandel, desto mer havde Handelen udviklet sig, og desto bedre vare Varene blevne. Man dreves til at blive flinkere og til at producere mer og billigere, det var en Erfaring.²⁴⁷

Der embetsmennene, som vi så hos Kildal advarer mot å tro at legefaglig kunnskap er tilgjengelig gjennom noe slags medfødt talent, men er et resultat av vitenskapelig virksomhet ser vi hos Jaabæk et diametralt motsatt syn. Det er ikke vitenskapelig forskning som vil bringe fram de beste helsetjenestene. Akkurat som andre varer bør adgangen til legekunsten avgjøres av tilbud og etterspørsel. Jaabæk er kjent som en av de mest kompromissløst liberalistisk politisk tenkende mennesker i Norsk historie. Som vi så tidligere var hans tro på enkeltmennesket knyttet sammen med en tilsvarende mistro til staten, og en konsekvent motstand mot offentlige utgifter. For Jaabæk er det ingen forskjell på lege og skomaker:

Man havde havt Exempel paa, at En, der havde lappet et Par gamle Sko, var kommen i Uleilighed, fordi Vedkommende, der havde Ret til at lappe Skoene, var misfornøyet med, at den Anden havde gjort det. Det var nu opphørt.²⁴⁸

245 OT, 1866, 533

246 OT, 1869, 507.

247 OT, 1869, 507.

248 OT, 1869, 507.

En av tingene han trekker fram i 1871-debattene er muligheten for å utdanne leger uten latin-dannelse, tidligere kalt *den norske eksamen*, som ble avvirket noen år tidligere. Et av Jaabæks argumenter for å ha en slags underklasse av leger er nettopp å gjøre utdannelsen billigere for staten. Likevel er det frihetsfølelsen Jaabæk først og fremst appellerer til hos sine meddebattanter. Han mener å vise til inkonsekvens hos sine motstandere Løberg og Danielsen da disse hadde gått inn for å liberalisere adgangen til bakeryrket, men samtidig vil nekte den samme friheten for legevirksomhet.²⁴⁹ Som vi så i kapittel fem sammenlignet Jaabæk legens medisiner med mat. Mat og medisin to er sider av samme sak; begge er substanser man gir kroppen når den trenger det. Når man er sulten spiser man mat, når man er syk får man medisiner.

Også for Johan Sverdrup er frihetsargumentasjonen sentral. Han peker på at det var skjedd en utvikling siden kvakksalverforordningen trådte i kraft i 1794 som den gang ble innført for å avskrekke *kloke*. Med tiden var imidlertid samfunnet blitt klar for en fri legevirksomhet, en utvikling Sverdrup ser som en følge av den økende graden av opplysning. Men der Jaabæk nærmest uttrykker mistillit til legenes kunnskaper er Sverdrup mer moderat:

I Samfundet var [der] blevet Plads for en fri Lægevirksomhed, der ikke var bunden til Examen, kongelig Udnævnelse eller Bevilling, en Lægevirksomhed, der kunde stifte det største Gavn i de videste Kredse, og som naar man rigtig fik ordnet sig, som det altid vilde ske i et fremadstræbende og oplyst Folk, vilde være det kraftigste Supplement til de Foranstaltninger, der i Lægevidenskabelig og sanitær Henseende kunde træffes fra Statens side.²⁵⁰

Sverdrup tror ikke loven vil få noen lang levetid, og ser den som et skritt på veien mot full frihet. Heller ikke innstramminger i Amerika eller andre land levner han noen særlig sjanse til å overleve lenge. «Snart vilde det vise sig, at deri ikke laa den Garanti, som man i et Øiebliks Misstemning havde forudsat, men at den eneste Garanti var at søge i Frihed og Oplysning»²⁵¹.

Der embetsstanden begrenser seg til så få innrømmelser i legenes domene som mulig, og egentlig bare vil unngå klare paradokser i loven, er Sverdrups bruk av frihetsbegrepet et ganske annet. For Sverdrup er friheten ikke bare et mål i seg selv, men et middel som vil være med å utvikle mangfoldet av behandlingsformer. Der embetsstanden er for kontroll, og mer eller mindre ser ut til å mene at man med moderne skolemedisin hadde funnet svaret, uttrykker Sverdrup og Jaabæk en klart markedsliberalistisk tilnærming hvor friheten og markedskreftene vil være med på å utvikle medisinen.

249 OT, 1871, 88.

250 OT, 1871, 89.

251 OT, 1871, 91.

Oppsummering

I dette kapitlet har vi sett på perspektiver knyttet til hvordan man best organiserer helsens ivaretagelse i samfunnet. Fra embetsstandens side har vi sett en vektlegging av at fri legevirksomhet representerer en fare for samfunnet, først og fremst i tilfeller av utbrudd av smittsomme epidemier. Argumentasjonen for loven knyttes til hensynet til *almenheden*. Som vi så med den patriotiske liberalisme i forrige kapittel ser vi her at også den økonomiske liberalisme spiller en sentral rolle i argumentasjonen mot loven. Der elitens planliberalisme er med på å legitimere statlige inngrep, anvender opposisjonen liberalismeargumentet på sin egen måte. Til forskjell fra tanken om den negative eller personlige frihet som vi så på i forrige kapittel, der motstanden mot loven bygger på en tanke om frihet er fravær av statlige inngrep, får det liberalistiske argumentet her sin nytte. Friheten vil, ifølge lovmotstanderne, og i motsetning til hva embetsstanden mener, gi grobunn for bedre helsetjenester. Det politiske språket er farget av tidens ideologi. Markedsliberalismen er den horisont man taler innenfor. Frihet er det viktigste prinsipp.

I kapittel 4 så vi hvordan Sverdrup og Jaabæks tanker om uautorisert legevirksomhet utviklet seg til en visjonær tanke om den frie legevirksomhet som noe positivt i seg selv. Her ser vi igjen hvordan denne er tenkt å utvikle seg. I sin overbevisning om det frie markedets kraft argumenterer de for at fri konkurranse vil skape de beste helsetjenestene, der embetsstanden mener staten må stå for utvelgelsen. Men det er likevel uklart hvordan vi skal tolke denne klare liberalismen. Jens Arup Seip har vært av de som har tolket bondeopposisjonens liberalisme instrumentelt. Dersom man skal legge Seips fortolkning til grunn kan man mistenke at opposisjonens motiv like mye har vært å skade legestanden. På samme måte kan det tenkes at de så kvakksalverloven som en mulighet til å påføre embetsstanden og regjeringen et politisk nederlag.

Vi så i kapittel 2 hvordan Schweigaard utviklet det Slagstad kalte en *statlig lutret liberalisme*, som igjen var sammensatt av tre motiver, det *markedsliberale*, det *samfunnsetiske* og det *nasjonalkollektive*. Det første var i tråd med den tradisjonelle liberalisme om at næringsfriheten var grunnleggende for økonomisk vekst. På dette punktet later det til å være et sammenfall mellom opposisjonen og eliten. Så langt later det til at elitens liberalisme skaper resonans. Hva angår det nasjonalkollektive og samfunnsetiske aspektet, later det til å være mindre grad av samtemmighet. Opposisjonens liberalisme er uttrykk for en klassisk liberalisme noe som demonstreres i troen på at full næringsfrihet vil resultere i bedre helsetjenester.

Som nevnt har ulike historikere kommet til forskjellig konklusjoner med hensyn til den økonomiske liberalismens stilling i henholdsvis den norske embetsstanden og bondeopposisjonen. I forhandlingene om kvakksalverloven ser vi en tydelig forskjell. Lovtilhengerne tar klart avstand fra at legenes monopol skal brytes. De er i utgangspunktet tilhengere av et forbud mot å drive uautorisert legevirksomhet «næringsvei», og i forrige kapittel så vi at de også ønsker å legge klare begrensninger i individets frihet. Dersom det er sant at den økonomiske liberalisme i sin ytterste konsekvens var en del av den hegemoniske norske kulturen, må den ha passet opposisjonen mer enn regjeringen og embetsstanden. Spørsmålet er om liberalismen slik den

uttrykkes av opposisjonen i kvakksalversaken kan sees som et uttrykk for et mothegemoni?

Det spørsmålet man kan stille seg er: hvilken kultur er den hegemoniske? I spørsmålet om helse har vi fått presentert to komplett forskjellige tilnærminger til hvordan man skal organisere helsevesenet i samfunnet. For bøndene ligger vekten på det private initiativ. Ivaretagelse av helsen er den enkeltes ansvar, og som jeg har forsøkt å vise kan dette sees i forlengelse av de patriotiske frihetsideene. Til tross for embetselitens forsøk på å omdefinere frihetsbegrepet med økt vekt på statslegimititet via demokratisk tilslutning, har man ikke fått gjennomslag i almuen, her representert ved opposisjonen på Stortinget. I denne sammenheng er det rimelig å anta at det frihetsbegrepet som sto igjen etter 1814 fikk et hegemoni som satt seg sterkt i bevisstheten. I den grad det demokratisk element får resonans, fører det til dannelsen av en motkultur som blir seg bevisst sin mulighet til politisk reisning.

Det samme er mulig å si om den økonomisk liberalistiske idé. Det liberalistiske tankegodset får faktisk stor resonans i deler av opposisjonen, men der embetsstanden utformer en liberalisme som er i tråd med sine interesser, gir ideen grobunn for andre ideer hos de opposisjonelle; hos Søren Jaabæk ga den seg utslag i doktrinær liberalisme.

8. Avslutning

Utgangspunktet for denne oppgaven var spørsmålet om hvorfor Stortinget i 1871 liberaliserte kvakksalverloven, til tross for en helsepolitisk tendens som gikk i motsatt retning. Jeg har forsøkt å svare på dette ved å gå inn i forhandlingene for å se hvordan politikernes argumenter kunne ses som en hegemonistrid.

I kapittel 4 viste jeg at embetsstanden og opposisjonen hadde en svært forskjellig virkelighetsbeskrivelse av tilstanden. For embetsstandens vedkommende var kvakksalveriet i stor grad oppfattet som kriminelt bedrageri. Selv om de her så nødvendigheten av å tillate folk å hjelpe hverandre i nødsfall var de ikke villig til å se at det skulle være grunn til å ta seg betalt for det. Selv om embetseliten hadde regjeringsmakten så vi at elitens negative syn på kvakksalverne ikke fikk resonans hos bondekulturen. Forhandlingene viste at opposisjonen hadde et posistivt syn på folkemedisinen, som fremdeles var en viktig del av folks hverdag på bygdene.

Den samme tendensen så vi kapittel 5, med hensyn til legenes virksomhet. Legene ble oppfattet som dyre og utilgjengelige, og det ble sådd tvil om skolemedisinens kurative effekt. Vi så også hvordan legenes manglende kulturforståelse kan ha vært medvirkende til manglende gjennomslag for embetsstanden. For embetsstanden var legevitenskapen garantist for sannhet, mens den for opposisjonen ble mistenkeliggjort som monopolist og laugsvirksomhet.

I kapittel 6 tok jeg for meg ideen om individets frihet. Som vi så i kapittel 2 var denne frihetsideen forankret i det patriotiske arvegodset etter 1814. Med en styringsideologi som nedtoner det rettstatslige elementet i forfatningen til fordel for det demokratiske bryter embetseliten med det hegemoniske frihetsbegrepet. I tråd med tidens politiske språk, motsatte opposisjonen seg loven fordi den brøt med den «naturlige lov». Vi så også at frihetsbegrepet var knyttet til opplysningsprosjektet. Her kom det fram store forskjeller i synet på hvorvidt almuen var opplyst nok til få frihet.

I kapittel 7 så vi hvordan embetselitens forsvar for loven kan knyttes til deres styringideologi som la avgjørende vekt på hensynet til samfunnet og det kollektives interesser. Opposisjonen brukte markedsliberalistisk argumentasjon mot loven, og kunne også her benytte det hegemoniske frihetsspråket til sin fordel. Som vi har sett var det en bred understrømning i folkekulturen som gjorde det vanskelig for eliten å bryte gjennom med sitt forsvar for loven, samt at opposisjonens liberaliseringsargumenter var godt fundamentert i tidens ideologiske språk. Mangelen på kulturell dominans i forhold til landets bondekultur var med på å gjøre det vanskelig for regjering og embetsstand å få vedtatt en lov i tråd med deres ideologi for helsevesenet. Frihet var det viktigste, tross alt.

Bibliografi

Primærkilder

Stortingets forhandlingsreferater:

- Forhandlinger i Odelstinget, 2. mars 1863 i *Storthingstidende: Forhandlinger i Odelstinget* No. 41. Christiania: Trykt av H.J. Jensen, 1863.
- Forhandlinger i Odelstinget, 20. april 1866 i *Storthingstidende: Forhandlinger i Odelstinget*. No. 67–68. Christiania: Det Steenske bogtrykkeri, 1866.
- Forhandlinger i Lagtinget, 30 april 1866 i *Storthingstidende: Forhandlinger i Lagtinget*. No. 37–38. Christiania: Det Steenske bogtrykkeri, 1866.
- Forhandlinger i Odelstinget, 1. april 1869 i *Storthingstidende: Forandlinger i Odelstinget*. No. 63–66. Christiania. Det Steenske bogtrykkeri, 1869.
- Forhandlinger i Lagtinget, 12. april 1869 i *Storthingstidende: Forhandlinger i Lagtinget*. No. 44. Christiania: Det Steenske bogtrykkeri, 1869.
- Forhandlinger i Odelstinget, 13. mars 1871 i *Storthingstidende: Forhandlinger i Odelstinget*. No. 10–13. Christiania: Det Steenske bogtrykkeri, 1871.
- Forhandlinger i Lagtinget, 28. mars 1871 i *Storthingstidende: Forhandlinger i Lagtinget*. No. 4–5. Christiania: Det Steenske bogtrykkeri, 1871.

Andre dokumenter i saksgangen:

- «Dokument no. 8: Lovforslag om Ophævelse af §§ 5 og 6 i Forordningen af 5te September 1794» i *Storthingsforhandlinger: Del 8*. Christiania: 1863
- «Indst. O. No. 35: Indstilling fra Justiskomiteen Nr. 1 angaaende det af Repræsentantene Veseth, O.G. Ueland og Enge fremsatte Forslag til Ophævelse af §§ 5 og 6 i Forordningen af 5te September 1794» i *Storthingsforhandlinger: Del 10*. Christiania: 1863, 153–160.
- «Besl. O. No. 27» i *Storthingsforhandlinger Del 10*. Christiania: 1863, 186.
- Departementstidende*. 31. august. Årgang 35. No. 35. Christiania: Schibsted, 1863. 552–560.
- Forslag til Forandring i den bestaaende Kvaksalverlovgivning*. Udarbejdet i Indredepartementets Medicinalkontor. Christiania: Det Stenske Bogtrykkeri, 1865.
- «Dokument no. 19: Forslag til Lov angaaende Ophævelse af §§ 5 og 6 i Forordningen af 5te September 1794» i *Storthingsforhandlinger: Del 7*. Christiania: 1866.
- «O. no. 42–1866: Om adgang for Personer uden medicinsk Embedsexamen til at udøve Lægevirksomhed.» i *Storthingsforhandlinger: Del 5*. Christiania: 1866.
- «Indst. og Besl. O. No. 132» – 1866 i *Storthingsforhandlinger: Del 9*. Christiania: 1866. 302–306.
- «O. No 7. 1868: Om forandringer i Kvaksalverlovgivningen» i *Storthingsforhandlinger: Del 5*. Christiania: 1869.
- «Inds. og Besl. O. No. 103: Indstilling fra Justiskomiteen No. 1 angaaende de fremsatte Forslag til Forandring i Kvaksalverlovgivningen» i *Storthingsforhandlinger: Del 9*. Christiania: 1869, 284–284
- «Indst. og Besl. O. No. 133» i *Storthingsforhandlinger: Del 9*. Christiania: 1869, 339–340.

- «Dokument No. 6: Angaaende Forslag til Lov om fri Lægevirkksomhed» i *Storthingsforhandlinger Del 5*. Christiania: 1871.
- «Dokument No. 40: Forslag til Lov om Ophævelse af Kvaksalverforordningen» i *Storthingsforhandlinger Del 5*. Christiania: 1871.
- «Indst. og Besl. O. No. 11: Indstilling fra Justiskomiteen No. 1 angaaende de fremsatte Lovforslag vedkommende Kvaksalvervæsenet» i *Storthingsforhandlinger: Del 6*. Christiania 1871, 32–36.
- «Indst. og Besl. O. No. 24» i *Storthingsforhandlinger: Del 6*. Christiania: 1871, 67.

Andre kilder

- Adler, Johann Gunder og Christian Magnus Falsen, «Udkast til en Constitution for Kongeriget Norge (1814)» i *Norsk tro og tanke: Bind 2: 1800–1940*. red. Jan Erik Ebbestad Hansen. Oslo: Tano Aschehoug, 1998.
- Bucholz, Thorvald R.V.. *Reform i den offentlige og kommunal Sundhedspleje*. Christiania, Feilberg & Landmarks forlag, 1856.
- Munthe, Chr. Et Sundhedscommissionsforedrag: i det væsentligste afholdt den 2den Mai 1861. Hamar: T.A. Hansens bogtrykkeri, 1861.
- Sundt, Eilert. *Fortsat Beretning om Fantefolket*. Christiania: Chr. Abelsted, 1859.
- _____, Eilert «I Anledning af den paatænkte Husholdningsskole i Romsdalen», *Morgenbladet*, 2. juli 1868.

Sekundærlitteratur

- Benum, Edgeir, *Sentraladministrasjonens historie: Bind 2: 1845–1884*. Med bidrag av Jan Hovden. Oslo: Universitetsforlaget, 1979.
- Bergsgård, Arne. *Norsk historie 1814–1880*. Red. Dagfinn Mannsåker og Magne Skodvin, 2. utg. Oslo: Det norske samlaget, 1964.
- Blikrud, Liv, Hestmark, Geir og Rasmussen, Tarald. *Vitenskapens utfordringer: Norsk idéhistorie bind IV*. Red. Trond Berg Eriksen og Øystein Sørensen. Oslo: Aschehoug, 2002.
- Bø, Olav. Folkemedisin og lærd medisin: Norsk medisinsk kvardag på 1800-talet. Oslo: Det norske samlaget, 1996.
- Børdahl, Per E. «Det første keisersnitt i Norge» i *Tidsskrift for den Norske Lægeforening*, nr. 30, årgang 118, 1998.
- Christophersen, H.O. *Eilert Sundt: En dikter i kjensgjerninger*, Oslo: Gyldendal, 1979.
- Gotaas, Anne-Marit. «Barnefødsel i dølgsmål». I *Det kriminelle kjønn*. Av red. Anne-Marit Gotaas, Brita Gulli, Kari Melby og Aina Schiøtz. Oslo: Pax Forlag, 1980.
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*. Cambridge: University Press, 2004.
- Holck, Per. *Kloke koner, urtekurer og magi*. Oslo: Cappelen, 1996.
- Hyvik, Jens Johan. «Fædrelandske Ideer» Jacob Aalls nasjonsforståelse 1799–1814. Bergen: Høyskoleforlaget, 2003.
- Larsen, Øyvind. «National Doctors – the establishing of a Medical Faculty». I *The shaping of a profession: physicians in Norway, Past and Present*. Av red. Øyvind Larsen og Bent Olav Olsen. Canton, Mass.: Science History Publications/USA, 1996.
- Ling, Sofia. *Kärringmedicin og vetenskap: Läkare och kvacksalverianklagade i Sverige omkring 1770–1870*. Uppsala: Uppsala universitet, 2004.
- Moseng, Odd Georg. Det offentlige helsevesen i Norge 1603–2003. Bind 1: Ansvaret for undersåttenes helse 1603–1850. Oslo: Universitetsforlaget, 2003.

- Nerbøvik, Jostein. Norsk historie 1860–1914: Eit bondesamfunn i oppbrot. Oslo: Det Norske Samlaget, 1999.
- Niemi, Einar, Myhre, Jan Eivind og Kjeldstadli, Knut. *Norsk innvandringshistorie bind 2: I nasjonalstatens tid 1814–1940*. Oslo: Pax, 2003.
- Jackson Lears, T. J. «The concept of Cultural Hegemony: Problems and Possibilities». I *e American Historical Review*, Vol 90. No. 3. American Historical Association. 1985. Stabil URL: <http://www.jstor.org/stable/1860957>
- Johnson, Georg Espolin. "Idealer, villfarelser og maktkamp: En historie om den moderne legerollen". Hovedoppgave i idéhistorie, Universitetet i Oslo, Institutt for kulturstudier, vår 2002.
- Poleszynski, Dag Viljen. Framveksten av medisinske alternativer – fra konkurranse til samarbeid... Kristiansand: Høyskoleforlaget, 2001.
- Reichborn-Kjennerud, I. *Vår gamle trolldomsmedisin: I*. Oslo: A.W. Brøggers Boktrykkeri, 1928.
- Saks, Mike. *Alternative medicine in Britain*. Oxford: Clarendon Press, 1992.
- Schiøtz, Aina. Det offentlige helsevesen i Norge: Bind 2: Folkets helse – landets styrke: 1850–2003. Oslo: Universitetsforlaget, 2003.
- _____. Doktoren: Distriktslegenes historie 1900–1814. Oslo: Pax, 2003.
- Schrumpf, Ellen. *Abortsakens historie*. Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1984.
- Seip, Anne Lise. Sosialhjelpstaten blir til: Norsk sosialpolitikk. Oslo: Gyldendal, 1994.
- _____. Nasjonen bygges 1830–1870. Aschehougs norgeshistorie bind 8. Oslo: Aschehoug, 1997.
- Seip, Jens Arup. *Politisk ideologi. Tre lærestykker*. Oslo: Universitetsforlaget, 1988.
- _____. Utsikt over Norges Historie. Tidsrommet 1814 – ca. 1850. Oslo: Gyldendal, 2002.
- _____. Utsikt over Norges Historie. Tidsrommet ca 1850–1884. Oslo: Gyldendal, 2002.
- Sejersted, Francis. *Norges historie: Bind 10: Den vanskelige frihet: 1814–1851*. Red. Knut Mykland. Oslo: Cappelen, 1978.
- _____. *Demokrati og rettstat*. Oslo: Pax, 2001.
- Skinner, Quentin. *Visions of Politics: Volume I: Regarding Method*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- _____. *Visions of Politics: Volume II: Renaissance Virutes*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- _____. *Liberty before Liberalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Skirbekk, Gunnar og Gilje, Nils. *Filosofie historie 1*. Oslo: Universitetsforlaget, 1996.
- Slagstad, Rune. *De nasjonale strategier*. Oslo: Pax Forlag, 1998.
- Slettan, Dagfinn. Søren Jaabæk og bondevennbevegelsen i Lister og Mandals Amt. Oslo: Universitetsforlaget, 1974.
- Stavheim, Synne. «"Til doktoren? Tvi!" Holdninger til helseforhold i Østerdalen og Solør-Odalen 1835–1870». Hovedoppgave i historie. Universitet i Oslo, vår 1993.
- Sørensen, Øystein. *Kampen om Norges sjel: Norsk idéhistorie bind III*. Red. Øystein Sørensen og Trond Berg Eriksen. Oslo: Aschehoug, 2002.
- _____. «Hegemonikamp om det norske: Elitens nasjonsbyggingsprosjekter 1770–1945». I *Jakten på det norske: Perspektiver på utviklingen av en norsk nasjonal identitet på 1800-tallet*. Av red. Øystein Sørensen. Oslo: Gyldendal, 1998.
- _____. «Liberalismens historie i Norge». I *Tre essays om liberalisme*. Av red. Øystein Sørensen, Lars Fr. H. Svendsen og Lars Peder Nordbakken. Oslo: Civita, 2008.
- Try, Hans. Norges Historie: Bind 11. To kulturer en stat 1851–1884. Red. Knut Mykland. Oslo: Cappelen, 1979.
- Witoszek, Nina «Fugitives from Utopia: The Scandinavian Enlightenment revisited». I *e Cultural Construction of Norden*. Red. av Øystein Sørensen og Bo Stråth. Oslo: Scandinavian University Press (Universitetsforlaget), 1997.
- Østerberg, Dag. Det moderne: Et essay om Vestens kultur 1740–2000. Oslo: Gyldendal, 2000.

Tillegg – appendix

Vedlegg 1

Forordningen av 1794

Frd. ang. Straf for Qvaksalvere, hvilke under Navn af Kloge Mænd eller Qvinder, paatage sig at helbrede Sygdomme iblandt Almuen, uagtet de ere aldeles ukyndige i Lægekunsten; med videre Forholds-Regler til at afsværge, standse og læge smitsomme og andre Sygdomme.

1) De Kgl. Embedsmænd, især Presterne, skal ideligen og ved enhver given Leilighed advare Almuen om det Uheld, de paadrage sig, der overlade sig til saadanne uvidende Qvaksalvere, samt oplyse dem om den skadelige Indflydelse, indklemmt Luft i deres Boliger, Ureenlighed i deres Klæder og alt for megen salt Spise har paa deres Sundhed, især skjørbutiske og veneriske Sygdomme.

2) Hermed indskjærpes Frd. 17 April 1782, af hvilken der skal uddeles et tilstrækkeligt Antal Exemplarer iblandt Land-Almuen, paa det Enhver i Sygdoms-Tilfælde kan vide, hvor han skal søge Hjælp.

3) Amtmændene skal paa det kraftigste vaage over bemeldte Anordnings alvorlige Overholdelse, og nøie paasee, at Enhver, fornemmeligen Land-Physici og Distrikts-Chirurgerne, efterkomme deres Pligter.

4) Canc. Pl. 3 Mrs. 1807

5) Dersom nogen Quaksalver findes at tage Syge under Kuur, og saaledes at udsætte disse for Fare, da skal han straffes, 1ste Gang med 20 Rdlr.s Bøder til Sognets Fattig-Kasse, eller, i Mangel af Formue, hensættes i Fængsel paa Vand og Brød i 8 Dage. Forseer han sig derimod 2den Gang, da straffes han med at hensættes til 6 Maaneders Arbeide i Forbedringshuset, hvilken Straf fordobles, saa ofte han antræffes i samme Forbrydelse.

6) Skulde Nogen, som ikke er egentlig Læge, have erhveret sig udmærket Kundskab og fortrinlig Duellighed i en eller anden enkelt Deel af Lægekunsten, eller i at helbrede en eller anden Sygdom, da kan han, naar han med Amtmandens og Physici Vidnesbyrd godtgjør, at besidde fornævnte Egenskab, vente, igjennem Canceliet at erholde Tilladelse at practisere, dog blot i det District han boer, og at han Ret til at foreskrive Lægemedler indskrænkes til de Dele han har beviist sig at være kyndig udi.

Vedlegg 2

Dokument 19. 1865

Subsidiært lovforslag fra Ueland, Veseth og Enge.

Forslag til

Lov

Indeholdende Forandring i Lovgivningen om Kvaksalvere.

§ 1

Bevilling til, med større eller mindre Indskrænkning, at udøve Lægevirksomhed kan af Kongen meddeles Personer, som, uden her i Riget at have underkastet sig medicinsk Embedsexamen, paa fyldestgjørende Maade godtgjøre at besidde Kyndighed i flere eller færre Dele af Lægekunsten.

§ 2

Befindes Nogen, hvem saadan Bevilling er meddelt, at tage Syge i Kur i større Udstrekning end hans Bevilgning hjemler straffes han med Bøder eller Bevillingsfortabelse.

§ 3

Tager Nogen, som ikke har havt stadigt Ophold i Riget i 3 Aar, eller som her i Riget har udstaaet Straf-arbeid, Syge under Kur, uden dertil at være autoriseret, straffes han med Fængsel eller Bøder.

§ 4

Hvis Nogen, der hverken her i Riget har underkastet sig medicinsk Embedsexamen, eller af Kongen er meddelt Bevilling til at udøve Lægevirksomhed, tilføier nogen Syg, som han har under Kur, saadan Skade, som er nævnt i Lov angaaende Forbrydelser af 20de August 1842, Kap. 15, §§ 1, 2, 3 og 4, straffes han, saafremt Gjærningen efter den almindelige Lovgivning ikke maatte medføre høiere Straf, med Bøder eller Fængsel.

§ 5

Gjør han sig skyldig i saadan Forseelse som i § 4 omhandlet, efter forhen at være dømt efter samme §, eller har hans Behandling af den syge foranlediget dennes Død, straffes han med Fængsel eller Straf-arbeide i 5te Grad.

Med samme Straf ansees de i § 4 nævnte Personer, naar de have foranlediget saadan Skade som i § 5 omhandlet, og de derhos enten

- a for den, der har begjært eller samtykket i at benytte deres hjælp, urigtigen have udgivet sig for at være autoriserede til at yde denne, eller
- b have anvendt Lægemidler, som det er forbudt Apothekerne at udlevere til Alle og Enhver, eller
- c ere væsentlig Omstreifere eller
- d henhøre til de i denne Lovs § 3 nævnte Personer

§ 6

Forseelser mod denne Lovs § 2 og 3 ere Gjenstand for betinget offentlig Paatale. I de i §§ 4 og 5 nævnte Tilfælde paatales forseelsen derimod ikke af det Offentlige medmindre Nogens Død er foranlediget, eller det begjæres af Nogen, hvem betydelig Skade er tilføiet.

§ 7

De ikke tidligere ophævede Bestemmelser i Forordningen angaaende straf for Kvaksalvere m. V. af 5te September 1794, samt hvad der iøvrigt i den gjældende Lovgivning maatte staa i Strid med nærværende Lov, sattes herved ud af Kraft.

Christiania den 25de Oktober 1865

Ærbødigst

J. D. Veseth

O. G. ueland

R. R. Enge

Vedlegg 3

O. N°. 42–1865

Regjeringens lovforslag

Udkast

til

Lov angaaende Personer, der uden at have underkastet sig den for Læger her i Riget anordnede medicinske Embedsexamen befatte sig med at tage Syge i Kur.

§ 1

Bevilling til med større eller mindre Indskrænkning, at udøve Lægevirksomhed kan af Kongen meddeles Personer, som uden her i Riget at have underkastet sig medicinsk Embedsexamen paa fyldestgjørende Maade godtgjøre at besidde Kyndighed i flere eller færre Dele af Lægekunsten.

§ 2

Befindes Nogen, hvem saadan Bevilling er meddelt, at tage Syge i Kur i større Udstrekning end hans Bevilgning hjemler, straffes han med Bøder eller Bevillingsfortabelse. Tilføier han derunder den Syge betydelig Skade paa Legeme eller Helbred, straffes han med Fængsel eller Bøder og har derhos sin Bevilling forbrudt.

§ 3

Hvis Nogen, der hverken her i Riget har underkastet sig medicinsk Embedsexamen eller af Kongen er meddelt Bevilling til at udøve Lægepraxis, tager Syge i Kur, og han derhos enten

- a drive Lægevirksomhed som Indægtskilde; — eller
- b for den, der har begjært eller samtykket i at benytte hans Hjælp, urigtigen har udgivet sig for at være autoriseret til at yde denne; — eller
- c anvender Lægemidler, som det er forbudt Apothekerne at udlevere til Alle og Enhver; — eller
- d er væsentlig Omstreifere; — eller
- e ikke har opholdt sig her i Riget i 3 Aar; — eller
- f her i Riget har udstaaet Strafarbeide; —
straffes han med Bøder eller Fængsel.

§ 4

Den, der uden saadan Hjemmel, som i § 3 nævnt, tager Syge i Kur og derunder tilføier den Syge betydelig Skade paa Legeme eller Helbred, straffes med Fængsel eller Bøder og i Gjentakelsestilfælde med Fængsel eller Strafarbeide i 5te Grad.

§ 5

De i nærværende Lov bestemte Straffe komme ikke til Anvendelse, hvis Forseelsen i den almindelige Lovgivning er belagt med høiere Straf.

§ 6

De ikke tidligere ophævede Bestemmelser i Forordning angaaende Straf for Kvaksalvere m. V. af 5te September 1794 samt, hvad der forøvrigt i den gjældende Lovgivning maatte staa i Strid med nærværende Lov, sættes herved ud af Kraft.

Vedlegg 4

Indst. Og Besl. O. No. 132 – 1866

Justiskomiteens innstilling. Denne lovteksten er likelydende med Odelstingets og Lagtingets beslutninger samme år.

Komiteen indstiller altsaa til Odelstinget at fatte følgende Beslutning til

Lov

Angaaende Personer, der uden at have underkastet sig den for Læger her i Riget anordnede mediciske (sic) Embedsexamen befatte sig med at tage Syge i Kuur.

§ 1

Bevilling til, med større eller mindre Indskrænkning, at udøve Lægevirksomhed kan af Kongen meddeles Personer, som, uden her i Riget at have underkastet sig medicinsk Embedsexamen paa fyldestgjørende Maade godtgjøre at besidde Kyndighed i flere eller færre Dele af Lægekunsten.

§ 2

Befindes Nogen, hvem saadan Bevilling er meddelt, at tage Syge i Kur i større Udstrekning end hans Bevilgning hjemler straffes han med Bøder eller Bevillingsfortabelse. Tilføier han derunder den Syge betydelig Skade paa Legeme eller Helbred (Lov angaaende Forbrydelser af 20de August 1842, kap. 15, §§ 1 og 2), straffes han med Fængsel eller Bøder og har derhos sin Bevilling forbrudt.

§ 3

Hvis Nogen, der hverken her i Riget har underkastet sig medicinsk Embedsexamen eller af Kongen er meddelt Bevilling til at udøve Lægepraxis, tager Syge i kuur, og han derhos enten

- a for den, der har begjært eller samtykket i at benytte hans hjælp, urigtigen have udgivet sig for at være autoriserede til at yde denne, — eller
- b anvender Lægemidler, som det er forbudt Apothekerne at udlevere til Alle og Enhver, — eller
- c er væsentlig Omstreifer, — eller
- d ikke har opholdt sig i Riget i 3 Aar, — eller
- e her i Riget har udstaaet Strafarbeide, —
straffes han med Bøder eller Fængsel.

§ 4

Den, der uden saadan Hjemmel, som i § 3 nævnt, tager Syge i Kuur og derunder tilføier den Syge betydelig Skade paa Legeme eller Helbred, straffes med Fængsel eller Bøder og i Gjentakelsestilfælde med Fængsel eller Strafarbeide i 5te Grad.

§ 5

Er betydelig Skade paa Legeme eller Helbred tilføiet Nogen, som paa Grund af Tyendeforhold, andet Kontraktsforhold eller Fattigdom har krav paa Lægehjælp for Andens regning, straffes den, der til

Opfyldelse af den ham saaledes paahvilende Pligt har ladet den Syge tage under Kuur af Person, som ikke er dertil autoriseret, med Bøder eller Fængsel.

§ 6

De i nærværende Lov bestemte Straffe komme ikke til Anvendelsen, hvis Forseelse er i den almindelige Lovgivning belagt med højere Straf.

§ 7

De ikke tidligere ophævede Bestemmelser i Forordningen angaaende straf for Kvaksalvere m. V. af 5te September 1794 samt hvad der iøvrigt i den gjældende Lovgivning maatte staa i Strid med nærværende Lov, sattes herved ud af Kraft.

Christiania i Justiskomiteen No. 1, den 11te April 1866.

Vedlegg 5

Indst. og Besl. O. No. 103 – 1869. Beslutningene i Odelsting og Lagting dette år er likelydende med den endelige lovtekst i 1871, se vedlegg 6.

9D 68–69, s. 284–287

Indstilling fra Justiskomiteen No. 1 angaaende de fremsatte Forslag til Forandring i Kvaksalverlovgivningen.

Lov

om Forandring i Kvaksalverlovgivningen

§ 1

Bevilgning til med eller uden Indskrænkning at udøve Lægevirksomhed kan af Kongen meddeles Personer, som uden her i Riget at have underkastet sig medicinsk Embedsexamen paa fyldestgjørende Maade godtgjøre at besidde den fornødne Kyndighed.

§ 2

Befindes Nogen, hvem en indskrænket Bevilgning efter § 1 er meddelt, at tage Syge i Kur i større Udstrekning, end hans Bevilgning hjemler, straffes han med Bøder eller bevilgningens Fortabelse. Tilføier han derunder den Syge betydelig Skade paa Legeme eller Helbred, (Lov ang. Forbrydelser af 20de August 1842 Kap. 15 §§ 1 og 2) straffes han med Fængsel eller Bøder og har derhos sin Bevilgning forbrudt.

§ 3

Hvis Nogen, der hverken her i Riget har underkastet sig medicinsk Embedsexamen eller af Kongen er meddelt Bevilgning til at udøve Lægepraxis, tager Syge i Kur, og han derhos enten:

- a har betinget sig eller modtaget Godtgjørelse, eller
- b for den, der har begjæret eller samtykket i at benytte hans Hjælp, urigtigen har utgivet sig for at være autoriseret til at yde denne; — eller
- c anvende Lægemidler, som det er forbudt Apothekerene at udlevere til Alle og Enhver; — eller
- d er væsentlig Omstreifer; — eller
- e ikke har opholdt sig her i Riget i 3 Aar; — eller
- f her i Riget har udstaaet Strafarbeide; —
straffes han med Bøder eller Fængsel.

§ 4

Den der uden saadan Hjemmel, som i § 3 nævnt, tager Syge i Kur og derunder tilføier den Syge betydelig Skade paa Legeme eller Helbred, straffes med Fængsel eller Bøder og i Gjentakelsestilfælde med Fængsel eller Strafarbeide i 5te Grad.

§ 5

Er betydelig Skade paa Legeme eller Helbred tilføiet nogen, som paa Grund af Tyendeforhold, andet kontraktsforhold eller Fattigdom har Krav paa Lægehjælp for andens Regning, straffes den, der til

Opfyldelse af den ham saaledes paahvilende Pligt har ladet den Syge tage under Kur af Person som ikke dertil er autoriseret, med Bøder.

§6

De i nærværende lov bestemte Straffe komme ikke til Anvendelse, hvis Forseelsen i den almindelige Lovgivning er belagt med høiere Straf.

§ 7

De ikke tidligere ophævede Bestemmelser i Forordningen angaaende Straf for Kvaksalvere m. V. af 5te September 1794 samt, hvad der forøvrigt i den gjældende Lovgivning maatte staa i Strid med nærværende Lov, sættes herved ud af Kraft.

Christiania den 15de Marts 1869.

Vedlegg 6

Indst. og Besl. O. No. 11 1871. Justiskomiteens innstilling.

Lov

om Forandring i Kvaksalverlovgivningen

§ 1

Bevilgning til med eller uden Indskrænkning at udøve Lægevirksomhed kan af Kongen meddeles Personer, som uden her i Riget at have underkastet sig medicinsk Embedsexamen paa fyldestgjørende Maade godtgjøre at besidde den fornødne Kyndighed.

§ 2

Befindes Nogen, hvem en indskrænket Bevilgning efter § 1 er meddelt, at tage Syge i Kur i større Udstrekning, end hans Bevilgning hjemler, har han sin bevilgning forbrudt. Tilføier han derunder den Syge betydelig Skade på Legeme eller Helbred, (Lov ang. Forbrydelser af 20de August 1842 Kap. 15 §§ 1 og 2) straffes han med Fængsel eller Bøder.

§ 3

Den, der uden her i Riget at have underkastet sig medicinsk Embedsexamen og uden af Kongen at være meddelt Bevilgning til at udøve Lægepraxis, tager Syge i Kur og for sin Tjeneste modtager eller betinger sig Betaling, bliver, saafremt han kan ansees at gjøre saadan Bedrift til Næringsvei, at straffe med Bøder. Tilføier saadan uautoriseret Læge den Syge betydelig Skade paa Legeme eller Helbred, bliver han, uden Hensyn til i hvilket Omfang han driver Lægevirksomhed, at straffe med Fængsel eller Bøder, og i Gjentagelsestilfælde, eller hvis han før er dømt efter § 2 sidste Punktum, med Fængsel eller Strafarbeide i 5te Grad.

§ 4

Hvis Nogen uden saadan Hjemmel som i § 3 er nævnt tager Syge i Kur, og han derhos enten:

- a for den, der har begjæret eller samtykket i at benytte hans Hjælp, urigtigen har utgivet sig for at være autoriseret til at yde denne; —
eller
- b anvender Lægemidler, som det er forbudt Apothekerne at udlevere til Alle og Enhver; —
eller
- c er væsentlig Omstreifer; —
eller
- d ikke har opholdt sig her i Riget i 3 Aar; —
eller
- e her i Riget har udstaaet Strafarbeide; —
straffes han med Bøder eller Fængsel.

§ 5

Er betydelig Skade paa Legeme eller Helbred tilføiet Nogen, som paa Grund af Tyendeforhold, andet kontraktsforhold eller Fattigdom har Krav paa Lægehjælp for andens Regning straffes den, der til Opfyldelse af den ham saaledes paahvilende Pligt har bevirket den Syge taget under Kur af Person som ikke dertil er autoriseret, med Bøder.

§6

De i nærværende lov bestemte Straffe komme ikke til Anvendelse, hvis Forseelsen i den amindelige Lovgivning er belagt med høiere Straf.

§ 7

De ikke tidligere ophævede Bestemmelser i Forordningen angaaende Straf for Kvaksalvere m. V. af 5te September 1794 samt, hvad der forøvrigt i den gjældende Lovgivning maatte staa i Strid med nærværende Lov, sættes herved ud af Kraft.

Christiania i Justiskomiteen No. 1 den 6te Marts 1871

S. Strøm
Formand

R. Kolbenstvedt
Sekretær

Vedlegg 7

Endelig lovbeslutning – 1871.

Lov

Om forandring i Kvaksalverlovgivningen.

§ 1

Bevilgning til med eller uden Indskrænkning at udøve Lægevirksomhed kan af Kongen meddeles Personer, som uden her i Riget at have underkastet sig medicinsk Embedsexamen paa fyldestgjørende Maade godtgjøre at besidde den fornødne Kyndighed.

§ 2

Befindes Nogen, hvem en indskrænket Bevilgning efter § 1 er meddelt, at tage Syge i Kur i større Udstrekning, end hans Bevilgning hjemler, og derunder tilføier den Syge betydelig Skade på Legeme eller Helbred, (Lov ang. Forbrydelser af 20de August 1842 Kap. 15 §§ 1 og 2) straffes han med Fængsel eller Bøder og har derhos sin Bevilgning forbrudt.

§ 3

Hvis Nogen, der hverken her i Riget har underkastet sig medicinsk Embedsexamen eller af Kongen er meddelt Bevilgning til at udøve Lægepraxis, tager Syge i Kur, og han derhos enten:

- a for den, der har begjæret eller samtykket i at benytte hans Hjælp, urigtigen har utgivet sig for at være autoriseret til at yde denne; —
eller
- b anvender Lægemidler, som det er forbudt Apothekerne at udlevere til Alle og Enhver; —
eller
- c er væsentlig Omstreifer; —
eller
- d ikke har opholdt sig her i Riget i 3 Aar; —
eller
- e her i Riget har udstaaet Strafarbeide; —
straffes han med Bøder eller Fængsel.

§ 4

Den der uden saadan Hjemmel, som i § 3 nævnt, tager Syge i Kur og derunder tilføier den Syge betydelig Skade paa Legeme eller Helbred, straffes med Fængsel eller Bøder og i Gjentakelsestilfælde, eller naar Vedkommende før er dømt efter § 2, med Fængsel eller Strafarbeide i 5te Grad.

§ 5

Er betydelig Skade paa Legeme eller Helbred tilføiet Nogen, som paa Grund af Tyendeforhold, andet kontraktsforhold eller Fattigdom har Krav paa Lægehjælp for andens Regning straffes den, der til Opfyldelse af den ham saaledes paahvilende Pligt har bevirket den Syge taget under Kur af Person som ikke dertil er autoriseret, med Bøder.

§6

De i nærværende lov bestemte Straffe komme ikke til Anvendelse, hvis Forseelsen i den almindelige Lovgivning er belagt med højere Straf.

§ 7

De ikke tidligere ophævede Bestemmelser i Forordningen angaaende Straf for Kvaksalvere m. V. af 5te September 1794 samt, hvad der forøvrigt i den gjældende Lovgivning maatte staa i Strid med nærværende Lov, sættes herved ud af Kraft.